گوڤارا ئەكاديمى يا زانكويا نەوروز (المجلة الأكاديمية لجامعة نوروز)، پ.١٢ ژ.٤، ٢٠٢٣
حقوق الطبع والنشر ©2017. هذه مقالة الوصول اليها مفتوح موزعة تحت رخصة
المشاع الابداعي النسبي – CC BY-NC-ND 4. 0.
e-ISSN: 2520-789X
https://doi.org/10.25007/ajnu.v12n4a1164

بنياتێ زمانى د چيرۆكێن زارۆكاندا ل دەڤەرا بەهدينان

پ.هـ.د. زوزان صادق سعيد، كوليژا پەروەردا بنيات، پشكا زمانێ كوردى، زانكۆيا دهۆك، هەرێما كوردستانێ- عێراق
شيماء احمد سليم ، كوليژا پەروەردا بنيات، پشكا زمانێ كوردى، زانكۆيا دهۆك، هەرێما كوردستانێ- عێراق

پوختە:

زمان هوكارەكێ گرنگە ژ بۆ لێك تێگەهشتنێ دناڤبەرا دوو كەساندا دهێتە ئالوگوركرن، و كەرەستێ پێشكەڤتنا گشت ميللەت و نەتەوەيێن جيهانێيە، گرنگيەكا مەزن د ژيانا مرۆڤيدا هەيە، مرۆڤ دشێت زمانى ب رامانا بەرفرەهكرنێ بكاربهينيت. ئەڤ ڤەكولينە ل ژێر ناڤێ "بنياتێ زمانى د چيرۆكێن زارۆكاندا ل دەڤەرا بەهدينان" لايەنێن زمانى ئەوێن دناڤ چيرۆكێن زارۆكاندا هاتينە پيادەكرن بهێنە بەرچاڤكرن، پەيڤێن سەرەكى (بنياتێ زمانى، چيرۆكێن زارۆكان، دەڤەرا بەهدينان).

پێشەكى:

زمان رێكەكە ژ بۆ تێگەهشتنێ ب رێكا ئەوى زمانى رەفتارێن مرۆڤى دياردبن، و ئەڤ پروسێسە ل گەل پەيدابوونا مرۆڤى پەيدابوويە، ژبەر زمان و شێوازێن ڤەسينێ د چيرۆكێن زارۆكاندا و چەوانيا بكارهينانا ئەوان گەلەك رەخنەگر و ڤەيسەر ب خوڤە مژيلكرين، بۆ جهێ دانوستاندنێ هندەك ل گەل ئەوێ بوچوونێ بوون زمان يێ سادە و ب ساناهى بيت، دا زارۆك تێبگەهيت و ل گەل ژيێ زارۆكێ و ئەو ژينگەها تێدا دژيت بگونجيت، هندەك ژى بەروڤاژى ل گەل ئەوێ چەندێ بوون دڤيت زارۆك فێرى زمانێ ئەدەبى يێ ئيستاتيكى ببيت دەربارەى ئەوێ چەندێ رەهوانيەكا زمانى ل دەڤ پەيدابيت. هەروەسا پێدڤيە ڤيسەرێ چيرۆكێن زارۆكان ب هشيارى پەيڤان و دارشتنا رستەسازيا دروست د چيرۆكێن خودا بكاربهينن ئەوێن دهێنە ئاراستەكرن بۆ زارۆكى، ژبەر زمان هوكارێ گەهاندنا پەيامێيە و هەردوو لايەنێن تێگەهشتنێ و تێگەهاندنێ ب خوڤە دگريت، لەورا پێدڤيە چيرۆكڤيس لايەنێ زمانى ب شێوەيەكێ راست و دروست ژێو خواندڤانێ زارۆكان بدەتە دياركرن. ئەڤ ڤەكولينە ب ناڤونيشانێ "بنياتێ زمانى د چيرۆكێن زارۆكاندا ل دەڤەرا بەهدينان" دا هەلبژارد و ببيتە فاكتەرەكێ سەرەكى ژ بۆ گەشەكرنا ڤۆناغێن زمانى ل دەڤ زارۆكى.

-كەرەستێ ڤەكولينێ:

ئەو كەرەستەيێ بۆ شرۆڤەكرنا بابەتێ ڤەكولين هاتيە هەلبژارتن، پێكهاتيە ژ چيرۆكێن ((جارەكێ ژ جارا، ژ كەلەپورێ كوردى، كوترێ و قەلەرەشكێ، گەنجينەيا چيرۆكا، هەڤاليا كارڤينێ و گولێ، سير و پيڤاز و گندور و ماش، شەمدين ، پارزينكێ شعر و چيرۆكان، شەڤبێرێن زارۆكان)) .

-ميتودا ڤەكولينێ

ئەڤ ڤەكولينە ل دويڤ كەرەستێ ڤەكولينێ و شێوازێ ب ئەنجامدانا ئەوێ ميتودا (وەسفى- شرۆڤەكارى) هاتيە ئەنجامدان.

-گرنگيا ڤەكولينێ:

ئارمانج ژ ئەڤێ ڤەكولينێ ئەوە بگەهينە ئەوێ راستيێ، ئايا ئەو كوملا چيرۆكێن چيرۆكڤێسێن دەڤەرا بەهدينان تا چ رادە شيايە زمانەكێ ئێككرتى و ب ساناهى بكاربهينن، و پتر ببيتە جهێ مفا وەرگرتنێ بۆ زارۆكان، واتە شيايە ئاراستەيێن زارۆكى بەرەڤ هندەك رەوتێن راست و دروست ببەت.

-پەیکەرێ ڤەکولینێ:

ئەڤ ڤەکولینە ژ بلی پێشەکی و ئەنجامان، دوو بەشان پێکدهێت:

بەشێ ئێکێ : پێکهاتیە ژ زمانی ب شێوەیەکێ گشتی و ئەو کاریگەریا زمانێ چیرۆکێ ل سەر زارۆکی، و چەوانیا دارشتنا چیرۆکێ ئەو ژی: هەلبژارتنا زمانەکێ سادە، هەلبژارتنا زمانێ بلند (ئالوز) .

بەشێ دووێ: زمانێ دارشتنا رویدانا ئەو ژی: دارشتنا چیرۆکێ ب نڤیسین، دارشتنا چیرۆکا وێنەی.

بەشێ ئێکێ: بنیاتێ زمانی د چیرۆکێن زارۆکاندا:

1- زمان د چیرۆکێن زارۆکاندا:

زمان سیستەمەکە ژ هندەك هێما و یاسایان پێك دهێت، شێوازێ پەیوەندیکرنێیە ل گەل کەسانێن دەوروبەر و رۆلەکێ گرنگ د ژیانا مرۆڤیدا دبینیت، ب رێکا زمانی سەرەدەریکرنێن مرۆڤی دیاردبن و دبیتە رێکەك ژبۆ تێگەهشتنێ، ئەڤ رێکە ژی ل گەل پەیدابوونا مرۆڤی هاتیە هەبوونێ، ئانکو زمان دیاردەیەکا جڤاکیە، زارۆك ب لاسایکرنێ فێری زمانی دبیت، بەلێ د پلا ئێکێدا زێدەتر فێری زمانێ دایکێ دبیت، ژبەر ئەڤێ چەندێ ئاخفتنا زارۆکی ل دویڤ ئەوێ ژینگەها د ناڤدا دژیت پەیدا دبیت. ئەڤجا چەوا بۆ بهێتە گوتن دێ وەسا فێر بیت، وەکو دیار ئەو زمانێ زارۆکی د قۆناغا زارۆکینییدا وەرگرتی دێ بناغێ زمانێ ئێکێ ل دەڤ پەیدا کەت و وەکو گەنجینەیەکییە بۆ ئەوی.

زمان و شێوازێ نڤیسینێ پێکڤە د چیروکێن زارۆکاندا و چاوانیا بکارهینانا ئەوان د کار و تەکنیکێن ڤەگێرانێدا ((ژ کەیسێن گرنگ بۆ ئەوێن گەلەك ژ رەخنەگر و نڤیسەر ب خۆڤە مژیلکرین، د دەمەکێ دا ببوو جهێ دانوستاندنێن توند دناڤبەرا ئەواندا، هندەك ژ ئەوان ل گەل ئەوێ چەندێ بوون زمان یێ سادە و بساناهیبیت دا زارۆك تێبگەهیت و بۆ ئەڤێ چەندێ هندەك مەرج هاتنە دانان ژئەوان ژی: سادەی و ئاساني و روهنی ل گەل ژیێ زارۆکی و ئەو ژینگەها تێدا مەزن بوی ب گونجیت و دویرکەڤتن ژ ئەوان هەمی پیڤەرێن پەیڤێن فەرهەنگی دکەنە دناڤ چیرۆکیدا) (جلولي، 2004، 11) کەواتە ل دویڤ ئەڤێ چەندێ ئارمانج ژ چیرۆکێ بۆ زارۆکی دبیتە ئارمانجەکا فێرکاری ب تایبەت د قۆناغێن دەستپێکی یێن ئاخفتن و گەشەکرنا زارۆکی، ژبەر ئەڤێ ئەگەری پێدڤیە نڤیسەرێ چیرۆکێن زارۆکان ب هشیاری پەیڤا و دارشتنا رستەسازی یا دروست د چیرۆکێن خۆدا بکاربینن ئەوێن ئاراستەی زارۆکان دهێتەکرن، چونکی ((زمان هۆکارێ گەهاندنا پەیامێیە ، ومەبەست ژێ گەهاندنا هەردوو لایەنێن تێگەهشتنێ و تێگەهاندنێ)) (صبری، 2010، 163) کەواتە تێگەهشتن پێکهاتیە ژ ئەوێ ئاخڤتنا زارۆکی گوهلێبووی، یانژی ئەوی ب خۆ د پەرتوك و رۆژنامە و گوڤاراندا دیتییە و خواندیە ئەڤ چەندە ژی پشتی زارۆك فێری خواندنێ بووی، و تێگەهاندن مەبەست پێ ئەو گوتن و دەستەواژەنە زارۆك د وەختێ گوهگرتنێ یان ئاخفتنێدا یان د دەمێ نڤیسینێدا دەربرینێ ژ هەست و بیرو بۆچوونێن خودکەت بکاردهینیت. ئانکو چیرۆك خواندن بۆ زارۆکی رۆلەکێ سەرەکی د گەشەکرنا زانینا زمانی ل دەڤ ئەوی دگێریت.

"بیاجیە"(i) ژ ئەوان زانایایە ئەوێن گرنگی ب ئەوی تێگەهی دای ئەوێ گرێدای شیانێن زمانی و دیارکریە ((ئەڤ تێگەهە ژ ئەنجامێ کارلێکرنێ دناڤبەرا زارۆکی و ئەو ژینگەها تێدا دژیت پێشدکەڤیت، و پێشکەڤتنا بنەمایێن زمانی پروسەکا مەرجدار نینە، بەلکو پتر ئەرکەکێ داهێنان و ئاڤاکرنێیە)) (قطامي ، 2004، 352)ل ئەڤێرێ مەرەما بیاجیە ئەوە زارۆك د چارچوڤێ ئەوێ تێکهەلیکرنێ ئەوا ل گەل دەوروبەرا فێری ئاخفتن وشێوازێ ئاخفتنێ دبیت ، ئەڤجا ئەوە رێکا ل گەل بکاردهێت ب رێکا دیالوگێ بیت یان ب رێکا خواندنا چیرۆکا بیت، ب هەردو رێکا زارۆك وەرگرتنا پەیڤ و شێوازێ دارشتنا رستا و درکاندنا پیت و پەیڤان دبیت ، هەلبەت د هەر

قوناغەکیدا هندەك ریکێن تايبەت يێن هەين ژبۆ فێربوونا زارۆکی وچاوانيا ئاخفتنێ ل سەر بنیاتێ ئەوێ چەندێ دانانا بنیاتێ زمانی ل دەڤ زارۆکی پرۆسەیەکا مەرجدار نینە، ئانکو مەرج نینە ب ڤێسین ودەستگرتنا زارۆکی بۆ پێنوسی و وێنەکرنا پیت و پەیڤان فێری زمانی ببیت، بەلکو دشێت فێرببیت و باخڤیت بێ بزانیت بنڤێسیت، لەورا هندەك جارا د قوناغا دەستپێکی یا ئاخڤتنێ ل دەڤ زارۆکی پیت و پەیڤ ب شێوێێن سەیر و سەمەر دەردکەڤن؛ چونکی هێشتا دەستپێکا فێربوونێیە و گوهێن ئەوی/ئەوێ چاوا وەردگریت ب هەمان شێوە ددرکینیت، ب دەربرینەکا دي ژینگەها زارۆك تێدا دژیت بیشەیا پەروەردەکرنا ئەو یە و ئەو زارۆك و تاکێن خێزانێ و جڤاکی ب هەڤرا دبنە فاکتەرەکێ هاریکار بۆ فێربوونا زمانی و پێشکەڤتنا شێوازێ ئاخڤتنێ و رێزکرنا رستەیاییە، ب ئەڤی شێوەی ژبلی فێربوونا زمانی روشنبیری و نەریتێن جڤاکی ژ ئەوێ ژینگەهێ وەردگریت.

مەرەم ژ ژینگەها دەوروبەر هەمی ئەو بیاڤێن ڤەکرینە بەرامبەر ئاسوێێن مێشکی و هزری یێن پێشکەڤتنا زارۆکی ژ ئەوان ژی بوارێن ئەدەبی ب هەمی چەشنێن خۆڤە، لەورا رژدیکرن ل سەر هەلبژارتنا بابەتێ دروست و پەروەردەی و فێرکاری بۆ زارۆکی هاریکارە بۆ خێزانێ زارۆك ل سەر رێکەکا دروست پێ فێردبیت.

زمان سیستەمەکێ رێکخستییە بەلێ د هەمان دەمدا ((ئێك ژ ئالوزترین دیاردێن گرێدای گەشەکرنێ یە ل دەڤ مرۆڤی، سالێن دەستپێکێ ب سالێن گەشەکرنا زمانی ل دەڤ زارۆکی دهێنە دانان، ئەو ماوەیە فەرهەنگا ئەوی یا زمانی تیا ئامادەدبیت)) (هرمز،1989،57). سەرجەمێ گشتی یێ وەرگرتنا پەیڤان ل دەڤ زارۆکی ب هەر رێکەکا وەردگریت؛ دبیتە بەشەك ژ بنیاتێ پێکهاتا ئەپستمولوژی ، چیرۆك وەکو ژێدەرەك بۆ هەردوو لایان ژ لایەکی فێری پەیڤ و دەستەواژێن زمانی و رێکخستنا رستا دبیت و ژ لایەکێ دیتر ڤە فێری ئەوان زانیاریا دبیت ئەوێن ب رێکا رویدانا ئەوێ چیروکێ هاتینە پیشاندان. چونکی ئەو دشێت پشتی ئەڤان هەردوو رێکێن وەرگرتنێ د پروسا ژیانێدا و گرێدانا خۆ ل گەل جڤاکی بکاربهینیت چ بۆ گفتوگو و دیالوکێ یان بۆ گوهداریکرنێ ژبەر چ ئاستەنگ بۆ تێگەهشتنێ ل دەڤ زارۆکی پەیدانابن.

زمان وەکو ئامرازەکێ سەرەکی، رۆل و گرنگیەکا مەزن بۆ پێکڤەگرێدانا تەخێن جڤاکی یا هەی، لەوما بوویە جهێ پویتەپێدانا زانا و فەیلەسوفان، شارەزایێن زمانی گەهشتنە ئەوێ باوەرێ زمان ((شەنگستێ شارستانیەتێ یە و ئالاڤێ سەرەکییە د ڤەگوهاستن و بەلاڤبوونا زانیاریێ و سەربورا شارەزایێ د هەمی کارێن باژێرڤانیدا، ژبلی هندێ رێکا د ئێك گەهشتنێیە دناڤبەرا خەلکیدا و ب ئەڤێ رێکێ حەز و گازندە و هەست و نەستێن خۆ دگەهینن ئێك، دەربارەی ئەڤێ چەندێ (ئەرستو) بەحسێ زمانی و بەڤێنێ و کارتێکرنا ئەوان ل سەر ئاخڤتنێ و د ئێك گەهشتنێدا دکەت وەسا هزر دکە ت زمان ئەو دەنگن ئەوێن مروڤ بکاردهینیت بۆ ڤەگوهاستنا واتایان ژ کەسەکی بۆ ئێکێ دی، هەروەسا (جان جاك روسو) ل ئەوێ باوەرێیە زمان ژ دەربرینا هەست و نەستا پەیدابوویە نە پێدڤی یێن مروڤی)) (مصطفى،1998، 8) کەواتە وەسا دیاردبیت پەیوەندی دناڤبەرا سکیلێن (مهارات) شیانێن زمانی و چەشنێن وەرگرتنێ گرێدای هەمە جوریا رێکانە و چاوانیا بکارهینانا ئەوان رێکان ل گەل زارۆکی؛ چونکی د هەر قوناغەکێدا شێوازەکێ تايبەتێ زمانی و رێکەکا تایبەت یا فێرکرنێ بۆ دهێتە بکارهینان.

پێدڤییە د چیرۆکێن زارۆکاندا سیستەمەکێ زمانێ رێکخستنێ یێ گونجای ل گەل ئەلەمێنتێن دی یێن چیرۆکێ بگونجیت و هەماهەنگی دناڤبەرا بکارهینانا پەیڤان و ئەوان رەگەزێن چ یێن ڤەگێران یان چیرۆك ب خۆڤە دگریت هەبیت، هەروەسا زمان کەرستێ ئەدەبییە و وەکو بنیاتێ سەرەکی یا بارکریە ب کەلتوورێ روشنبیری یێ هەر جڤاکەکی ، ئەڤە د هەمان دەمدا هەلگرا هندەك وێنە و ئاشوپانە وەکو ساخلەتا سەرەکی یا ئەوێ دهێتە هژمارتن. خالا گرنگ ئەوە زمانێ چیرۆکێ ئەوا بۆ زارۆکی دهێتە پێشکێشکرن یا جودایە ژ ئەوی زمانێ بۆ چیرۆکێن مەزنان دهێتە بکارهینان ئەگەرێ ئەڤێ چەندێ ژی دزڤریتە ((جوداهیا شیانێن ئەپستمۆلۆژی و ئەو بەگرەوەندێ روشنبیری و هەبوونا سەربورێن ژیانێ، بەلێ ئەڤە نابیتە رێگر بەرامبەر ئەوێ چەندێ شیانێن ڤێسینێ بۆ زارۆکان دهێنە پێشکێشکرن بهێنە سنوردارکرن و

شیانێن ئەوان کێم بکەن یان ئەوێ چیرۆکا بۆ دنڤیسیت بەلکو بەرپرسایەتیەکا مەزن دکەڤیتە سەر شانێن نڤیسەرێ چیرۆکێن زاروکان)) (یوسف،2012 ،26). دیاردبیت شەهرەزاییا چیرۆکنڤیسی د دەروونێ زارۆکی وچاوانیا هەلبژارتنا پەیڤا بۆ هەر قۆناغەکێ ئارمانجا مەرەم پێکری دگەهینیت.

هندەك فاکتەرێن هەین دبنە هاریکار بو زارۆکی زمانی وەربگریت وب رێکا ئەوی فێربببیت، ژ ئەوان ژی:

1) رونکرنا هەستێ گوهلیبوونێ: دەمێ زارۆك دایك دبیت یێ کەرە تاکو روژا چارێ وپێنجێ ئەوی دەمی هێدی هێدی ئاماژێن دەنگی بو دچن، بەلێ ئەو گوهلیبوونا ئەوی دێ یا نەناسیاربیت و نەشێت ژێدەرێ ئەوی دەنگی دەستنیشانبکەت تاکو هەیڤا چارێ ژ ژیێ خو، د ئەڤی ژیدا رولێ گەشەکرنا گوهلیبوونا وەرگرتنێ دەستپێدکەت.

2) بیردانك و میموری یێ گوهلیبوونێ: مەرەم ژێ کومکرن و پاراستنا ئەوی تشتیبە ئەوێ گوهلیدبیت و پاشی بکارهینانا ئەوان ل دەمێ پیدڤی، ئەڤ چەندە پشتی ژیێ چارهەیڤیێ دەستپێدکەت تاکو دگەهیتە دو سالییێ ب هێز دکەڤیت، د ئەڤان هەردوو قۆناغا دا زارۆك پتر لاسایکەرە.

3) تێگەهشتنا زارۆکی بۆ پەیڤ و واتایێن ئەوان: هەلبەت تێگەهشتنا زارۆکی بۆ پەیڤا بەری ئاخڤتنێ دەستپێدکەت، ئەڤ چەندە فاکتەرەکێ سەرەکییە بۆ گەشەکرنێ و ئاخڤتنێ و دەرکەڤتن ژ قۆناغا لاسایکرنێ.

4) بزاڤ وچالاکێن زارۆکی و ئەو هێز وزەیا ئەوی هەی بەشداریێ د هەمی ئەوان کریارێن روژانە یێن ژیانێ ببیت فاکتەرەکێ سەنتەرییە زویکا فێری زمانی و ئەو تشتێ بۆ دهێتە خواندن ببیت (وافي، 1947، 156) وەسا دیارە زارۆك هەر ژ قۆناغا دەستپێکی یا ژیانا خو دکەڤیتە بەر تاقیکرنێن ڤەکولەر و تایبەتمەندا، لەوما ژی تاکو گەشەکرنا مێشکی و ئاخڤتنێ ل دەڤ زارۆکی دروست نەبیت هەمی ژیانا ئەوی یا بەری ئەوی دەمێ لاسایکرنا دەوروبەرایە و ئاخڤتنا ئەوی ل دویڤ شێوازێ گوهلیبوونا ئەو بیە، ب واتایەکا دیتر ئەو تێکستێ چیرۆکی ئەوێ بۆ زارۆکی دهێتە ئاراستەکرن پێدڤیە ((لە گەل باری دەروونییان بگونجێ، ئەو کاتە، ئەو زمانەی بەرهەمەکەی پێ دەنووسرێ، پێویستە لە گەڵ قۆناغەکانی نەشونماکردنی زمانەوانیشیان بگونجێ)) (فەرج ، 2013، 165) ، چیرۆك هونەرەکێ بلندە هەلگرا هندەك بنەمایێن تایبەتە، چێژ وخوشیێ ددەتە خواندەڤانی، لەورا خواندن یان گوتنا چیرۆکێ بۆ زارۆکی ژ قۆناغا دەستپێکی یا ژیێ ئەوی پالدەرەکە شیانێن وەرگرتنێ ل دەڤ ئەوی زویتر گەشەبکەن؛ چونکی زارۆك بەری باخڤیت بونەوەرەکێ گوهگیرە ئانکو هەمی کریارێن دبینیت و گوهلیدبیت د مێشکێ خۆ دا وەردگریت، بەلێ دەمێ دگەهیتە قۆناغا ئاخڤتنێ ل دویڤ شیانێن درکاندنێ ئەو تشتێ ئەوی پێ مەرەم دەردبریت، ئەڤجا بەرهەمێن چیرۆکی بۆ هەر قۆناغەکا ژیێ زارۆکی هندەك پەیڤ و ژمارەکا دەستنیشانکری ژ رستە و وێنا بکاردهێت. د هەمان دەمدا هەلبژارتنا پەیڤێن زمانێ زارۆکی ژ لایێ چیرۆکنڤیسیڤە دبیتە کارەکێ ئاسان نەبیت ؛چونکی هەمی زارۆك هەمان پەیڤ بۆ کارەکێ دیارکری بکارناهینن، لەورا هەلبژارتن دێ یا ب زەحمەت بیت، بەلێ دڤێت هەلبژارتنا پەیڤان ل دویڤ پیڤەرێ رێژەی بکارهێت ئانکو پتریا زارۆکان چ پەیڤ بەرامبەر چ کار بکاردهینیت ئەو ئەوێ پەیڤێ بۆ ئەوێ چیرۆکێ ب هەلبژێریت، و زمانێ زارۆکی ژی هندەك پەیڤێن تایبەت یێن هەین تا رادەکێ د هەڤپشکن دناڤبەرا زارۆکاندا بۆ نموونە: (پەپە-نان)-(چەچە-دەست)- (بڤە- ترس)- (مەمە- مەمك)- (مەکێ-ئاڤ)- (بڤە-ترس)-(ئەلا -نوستن)- (توتی- رینە، دانیشە)- (پیپیب- ترومبێل)-(پشێ- میاو)- (دادا-دایك)-(بابا- باوك)-(بیبی- زارۆك)-(بەعێ-بزن......هتد) (ئەحمەد ، 1998، 12) بکارهینانا ئەڤان برگا دناڤ چیرۆکاندا ژلایەکیڤە چێژەکا تایبەتە دەمێ بۆ زارۆکی دهێتە گوتن و هەست دکەت مروڤ زمانێ ئەوی دزانیت و ژلایەکێ دیتر ڤە ئەڤ زمانە ل گەل زارۆکی مەزن دبیت و د قۆناغێن زارۆکێنیدا دبوریت و گەشە دبیت تاکو دبیتە فەرهەنگەکا بچویك ل دەڤ زارۆکی، لەوما بکارهینانا ئەڤی جۆرە زمانی د چیرۆکێن ئەواندا وەکی ئەوی کودییە ئەوێ ڤەکری واتایێن ئەوێ د ئاشکرانە و د هەمان دەمدا ژ لایێ زمانی ژیڤە ((زمانی ئەدەبی منداڵانیش بەشێکە لە فەرهەنگە باسکراوەکان کە نووسەر دەتوانێت سوودی لێ وەربگرێت و بیخاتە دوو توێی نووسینەکەی، باشترین سەرچاوەش منداڵ خۆیەتی، ئیتر بۆیە پێویستە نووسەر لە خودی منداڵ نزیك ببێتەوە کە ئەمەش لە

سەر لایەنە رۆشنبیری یەکەی بەندە، زمان لە گەل رەوتی مێژوو تەك بەتەكی باری ژیانی كۆمەلایەتی سەر هەلدەدات و پێش دەكەوێت)) (ئەحمەد، 1998 ، 12-13) ب گشتی زمان فاكتەرەكە بۆ تێگەهشتنێ و زمانێ زارۆكی یێ جیاوازە، زارۆك دەمێ ژ دایك دبیت هندەك دەنگان دبێژیت، بەلێ دبێ رامانێ تەنها بۆ دەربرینێنە، بەلێ ئەو ب خۆ دەربارەی ئاخفتنا مەزنا ل گەل ئێك ئەو وەردگریت، لەوما هندەك تایبەتمەند ل گەل ئەوێ چەندێنە خواندنا چیرۆكێن وێنەی بۆ زاروكێن ساڤا كاریگەریا خۆ یا ئەرێنی ل سەر گەشەكرنا ئاخفتن ومێشكێ ئەوی یا هەی، ئانكو وەختێ د قۆناغێن زارۆكینییدا دبوریت ل گەل ئەڤان قۆناغان زمانێ زارۆكی گەشەدكەت، و زمانێ ئەوی ب ئەوێ رێكێ گەشە دبیت ل گەل ژینگەهێ و بارێ كۆمەلایەتی و چەوانیا فێركرنا زارۆكی بگونجیت.

1. كاریگەریا زمانێ چیرۆكێ ل سەر زارۆكی

چیرۆكێ رۆلەكێ گرنگ یێ هەی د ئاڤاكرنا كەسایەتیا زارۆكیدا، لەورا پێدڤییە ئەو چیرۆكێن بۆ زارۆكان دهێنە ڤەسین لایەنێ هەستا یێ زالبیت دویربیت ژ بابەتێن ئەبستراكی، پتر گرنگیێ ب ئەو تشتێ دبینیت و گوە لێ دبیت بهێتەدان؛ چونكی زارۆك بەروڤاژی مەزنان تەماشەی خواندنا چیرۆكێ دكەت دڤێت ل دەستپێكێ چاڤێن ئەوی و گوهێن ئەوی خوشیا ڤەگێرانا چیرۆكێ رابكێشت، پاشي زانیاری و زنجیرەكرنا رویدانا بهێنەكرن، بۆ ئەڤێ چەندێ ژی بابەتێن تایبەت ل دویڤ قۆناغا ژیێ زارۆكی بۆ بهێنە هەلبژارتن هندی پەیڤ سادە بن؛ دێ تێگەهشتن باشتربیت هەر چەند پەیڤ د سادەبن دێ وەرگرتن پتربیت (ئەو سامانێ زمانی ئەوێ زارۆك بۆ خۆ كوم دكەت ل گەل قۆناغێن ژیێ ئەوی پەیدادبیت هەر ژ دەستپێكا سالا ئێكێ تاكو شەش سالیێ، دیڤدا د قۆناغا سەرەتایی و ناوەندیدا فەرهەنگا ئەوی بەرفرەهتر لێدهێت، لەورا تێگەهشتنا زارۆكی بۆ پەیڤەكێ یا جودایە ژ تێگەهشتنا كەسەكێ مەزن) . (الدويك، 1985، 103)ئەڤە و ژبلی هەبوونا هندەك فاكتەرێن دیتر یێن كاریگەرێ ل سەر گەشەكرنا زمانی ل دەڤ زارۆكی دكەت ئەو ژی ژێدەرێن خواندن و فێركرنێنە و نەبوونا چیرۆكان و یاریان دچالاكیێن ئەواندا، چیرۆك ب خو ئێك ژ ئەوان تێگەهایە ئەوێن زمانێ زارۆكی دەولەمەند و رەهوان دكەت، ل سەر ئەڤێ چەندێ ڤەكولەرێن بوارێ گەشەكرنا زارۆكان رژدێ ل سەر ((بكارهینانا چیرۆك خواندنێ دكەت وەكو رەگەزەكێ كاریگەر بۆ ئەكتیڤیا زمانی، چونكی ئەو گوهداریا چیرۆكێ دكەت و ل ژێر كاریگەرییا ئەڤێ چەندێ ل گەل هندەك ئەلەمێنت و تشتێن نوی ئاشنا دبیت)). (أبو صبحه، 2010، 68) چیروكنڤیس د ڤەگێرانا رویدانێدا پشت بەستنێ ل سەر دانا زانیاریێن راستەقینە دكەت ب رێكا ئەوان زارۆك دركاندنا ئەوان پەیڤێن نوی بكەت و فەرهەنگا زانیاریێن خۆ ژی دەولەمەند بكەت.

هەروەسا زمان د چیرۆكێن زارۆكاندا ((هۆ و ئامانجە، هۆیە بۆ لە یەكتری گەیشتن و ئامانجە كاتێك زمانێكی سوك و رەوان بەكار بهێنێرێ و مندالٚ بتوانێ لاسایی بكاتەوە...)) . (فەرەج ،2013، 94) وەسا دیاردبیت بابەتێ لاسایكرنێ بۆ زارۆكی دەستكەفتەكێ مەزنە برێكا ئەوێ لاسایكرنێ دێ فێری زمانی بیت. دیسان ئێك ژ ئەوان خالێن زارۆك پێ كاریگەربیت ئەوە دەمێ زارۆك ل گەل پەرتوكێ دبیتە هەڤال، و ل پاشەروژێ دێ حەز پەرتوكان كەت ، هەر پەرتوكەكا ب دەست كەڤیت بخوینیت و مفایێ ژێ وەربگریت، لەورا خواندنا چیرۆكا بۆ زارۆكی گەشەكرنا شیانا ل دەڤ پەیدادكەت و ژلایێ زمانی ژیڤە ژبەر ب پەیڤا دهێتە ڤێسین و دەربرین دبیتە پالدەرەك كو:

أ. جهێ كومكرنا پەیڤا دناڤ مێشكێ ئەوییدا دێ پتر بەرفرەه بیت.

ب. وەرگرتنا پەیڤ و وردەكاریێن نوی، وچێكرنا ئەوان ب شێوەكێ نە ئێرادی.

ج. وەرگرتنا چێژەكا تایبەت، ل گەل زانینا بوهایێن پەروەردەی و فێركاری.

د. بۆ زارۆكێن دبن ژیێ چوار سالییدا بەرهەڤكرنەكە بۆ خواندنێ و نیشاندانا رێكێن ئەوێ وچاوانیا هەلبژارتنا پەیڤا بۆ ئاخفتنێ.

وەسا دیاردبیت چیروك و شێوازێ ڤێلسینا ئەوێ و ئەو زمانێ د ڤەگێرانێدا بکاردهێت نامەکە بۆ زارۆکی، لەورا دبیت ئەو نامە یا مژداربیت ئەگەر زمانەکێ گونجای و وردەکاریێن تایبەت و ب ساناهی بکارنەهاتن ل گەل قوناغێن ژیێ ئەوی بگونجیت، لەورا هەر چیرۆکەکا دهێتە ڤێلسین یا پێدڤیە ئاماژە ب تایبەتمەندییا ئەوێ بۆ قوناغا ژیێ زارۆکی بهێتە کرن هەر بوویە ((پێدڤیە زمان یێ سادە و ئاسان بیت بۆ تێگەهشتنێ، رستێن کورت و دەستەواژێن پێدڤی ب شرۆڤەکرنێ نەکەت بکاربهێن)).(أبو نصر،37،1985) ژبلی ئەوێ چەندێ شێوازێ دارشتنا چیرۆکی ب خۆ بۆ زارۆکان دڤێت شێوەیەکێ نواندی بیت، ئانکو دەمێ کەسەك بۆ زارۆکی دخوینیت بشێت نواندنا دەنگ و ئاخڤتنێ بکەت و ئەو دیالوکا دناڤبەرا ئەواندا ؛ چونکی ((زمان د چیرۆکێدا ئەو دەنگن یێن ڤێلسەر بکاردهینیت و ئێك ژ ستوینێن سەرەکی یێن چیرۆکیە ژبەر زمان هویەکە ژبۆ پروسێسێن مێشکی یێن جیاواز وەکو هزرکرن و خەیال و بیرئینان)).(دکاك،2012، 57)چونکی ئەو زمانێ چیرۆك پێ دهێتە ڤیسین هاریکاریا زارۆکی دکەت ل سەر گەشەکرنا شیانێن مێشکی ویێن زمانی.

هەر قوناغەك ژ قوناغێن زارۆکینیێ پێدڤییە فەرهەنگەکا تایبەت ب خوڤە هەبیت ، و د هەمان قوناغێدا ڤێلسەر دڤێت هندەك پەیڤێن نوی بکاربهینیت داکو تێگەهشتنا زارۆکی بەرفرەهتر لێ بکەت و گەشەکرنێ ب خوڤە بگریت، پێدڤییە ڤیسەرێ چیرۆکێن زارۆکان د دەمێ ڤێلسینێدا گەلەك شاشیێن رێزمانی نەکەت؛ چونکە زارۆك ب چ شێوە وەرگریت دێ ل سەر ئەوێ چەندێ فێربیت، ئانکو هەکە زارۆك ب شاشی فێربوو نەشێت یا دروست وەربگریت.

زارۆك ب ئەوێ چیرۆکێ کاریگەردبیت یا پەیڤ و رستێن ئەوێ هێز و ئاوازەکا موزیکی تێدابیت، چونکی((منداڵ لەم قۆناغەدا گرینگی بە مۆسیقای وشەکان دەدات، هەروەها گوێ لە رستەی ئاوازدار دەگرێ)) .(محمد،2015،128) زارۆك حەز ژ ئەوان پەیڤ و رستا دکەت یێن ب ئێك ریتم دوماهیك دهێت و زارۆك ب ساناهی دگریت و ژبەر دکەت، و پتر هەولدەت ئەوان پەیڤ و رستا بێژیت، بۆ نموونە د چیرۆکا"فاتفاتوکێ" دا، تێدا چەند رستێن کورت وپەیڤێن ئەوێ ئاوازەکا ریتمی تێدا هەیە و زارۆك ب ساناهی دێ شێت بێژیت و ژبەر بکەت.

فاتفاتوکێ،

تە تبل مێژووکێ

یان هەر هەفت برا کوژووکێ؟ (جەعفەر،2007، 184)

مەبەست ژ ئەڤێ پارچەیا چیرۆکێ ئەوە پتر حەزا زارۆکی بۆ لایێ خو رادکێشت؛ چونکی ب شێوەیەکێ ئاوازەیی و ب پەیڤێن سادە و روهن و ئاشکەرا هاتیە گوتن، هەر دەما زارۆکی گوه لێ دبیت ئێکسەر وەردگریت و تێدگەهیت، ئەڤ چەندە وەدکەت زارۆك پتر کاریگەربیت ب زمانێ چیرۆکێ و هندەك پەیڤا ب رێکا ئەوێ فێرببیت.

هەوەسا د نموونەیەکا دیتردا ژ چیرۆکێن "جارەکێ ژ جارا" یا (حەجی جەعفەری) یا "چیچك" ئەڤ چیرۆکە ب شێوەیەکێ ریتمی و ب ئاوازەکا خوش و ب پەیڤێن کاریگەر ژ بۆ زارۆکی هاتیە ڤیسین، و دەمێ بۆ زارۆکی دهێتە گوتن دێ جۆرە چێژ وخوشیەکێ و سەرنجراکێشانەکێ ل دەڤ زارۆکی پەیداکەت دەمێ چیچکێ گۆتی:

من ستریك دا ب تۆتك،

من تۆتك دا ب کاڤرك،

من کاڤرك دا ب جلك،

من جلك دا ب تمبلك،

تمبو.. تمبو.. تمبو. (جەعفەر،2007، 100)

ئەڤ جۆرە چیرۆکە شیعرە ب مفایەکێ دوالیزمی دهێنە زانین؛ چونکی ژ لایەکێڤە هەلگرا بنەماێن شیعرێیە ژ هەبوونا کێش وسەروا و ریتمەکا تایبەت و ژ لایەکێ دیتر ڤە ڤەگێرانەکا چیرۆکییە و هندەك رەگەزێن چیرۆك و ڤەگێرانێ ب خۆڤە دگریت، هەلبەت ژ لایێ زمانیڤە هندەك پەیڤ بۆ زارۆکی ب زەحمەت بن و تێنەگەهیت، وەکو پەیڤا((توتك)) رامانا ئەڤێ پەیڤێ ((نان))ە، بەلێ چونکی ئەڤ پەیڤە د کەڤندا د هاتە گوتن قەبارێ ئەوێ ژ قەبارێ نانێ ئاسایی بچویکترە، دبیت زارۆکێ ل گوندان بزانیت رامانا ئەوێ چییە و تا نوکە دناڤ ئەواندا ئەڤ پەیڤە هێشتا دهێتە گوتن، لێ زارۆکێ دویر ژ ژیارا گوندان و ل باژێران دژیت بتنێ پەیڤا ((نان، صەمونە)) دزانیت، و دبیت ئەڤ پەیڤە نەبیتە جهێ پرسیارێ بۆ زارۆکی ژبەر خودان ئاوازەکا ریتمیە زارۆك هند هزرا خوە تێدا ناکەت، هندی خوشیێ ژ ئاواز و موسیقا ئەوێ وەردگریت، هەروەسا بکارهینانا پەیڤا (تمبلك) ب شێوازێ مە یێ ئاخفتنێ دبێژینێ (گمبلك) گوهۆرینا پیتا (گ) بو (ت) هەلبەت ئەڤ پیتە وەکو دەنگ دزمانێ کوردیدا دهێنە گوتن، لەورا هەردوو پیت وەکو ئەلەفون دهێنە هژمارتن، بەلێ ب ڤێسین ناهێت، ئەڤە و ژبلی واتایا پەیڤا (تمبلك) وچاوانیا تێگەهشتنا زارۆکی بۆ ئەڤێ پەیڤی و ئەو پێکهاتەیا ئەڤ ئامیرە ب خۆڤە دگریت ئەو ژی، زارۆکان دکەڤندا ژ کەرێێن مەشکا یان کەرەکێ تەنەکەکی وەکی دەهولا ب بەندکەکێڤە دهاتە گرێدان و ب دارەکێ دهاتە لێدان دا ئاواز ژێ دەربکەڤن و وەکو یاریەکێ بکاردهینا، هەر چەندە ئەڤ جۆرە پەیڤە ب پەیڤێن رەسەنیێن کوردی دهێنە هژمارتن، بەلێ گوهۆرینێن ژیانێ و تێکەلبوونا زمانێ کوردی ل گەل یێن دەوروبەر و بیانی ئەڤ جۆرە پەیڤە بووینە پەیڤێن نامۆ.

هەروەسا دووبارەکرنا پەیڤا دناڤ تێکستێن چیرۆکێدا پتر داکۆکیێ ل سەر ئەوێ چەندێ دکەت زارۆك فێری ئەوێ پەیڤی ببیت و درامانا ئەوێ بگەهیت، لەورا دووبارەکرن ((لە چیرۆکی منداڵاندا کاریگەری زیاتر دەبێت و مانەکەشی زیاتر روون دەکاتەوە، بە تایبەتی ئەوانەی کە درەنگ تێدەگەن)). (حوسێن،،2020، 182)بەلێ یا گرنگ دووبارەبوونە وەکو دوبارەبوونا کارێ (دا) ل هەر چوار رێزێن نموونا ل سەریدا، دیسان دەنگێ (ك) سەروایێ پێك دهینیت، ئەڤ دووبارەبوونە جۆرە خوشیەکێ ل دەڤ زارۆکی پەیدا دکەت، ژبەر سڤکیا زمانی، وموسیقایا پەیڤان ئەڤە و ژبلی درکاندنا ئەوێ پیتێ ئەوا بۆ هندەك زارۆکان یا گرانە ئانکو نەشێن ئەوان پیتا بێژن ب رێکا چیرۆکێ ئەو دێ پتر فێربن دروست ب درکێنن.

هەروەسا بکارهینانا زمانەکێ بەرز ژ ئاستێ وەرگرتنا زارۆکی پتریت دبیت حەژێکرنا زارۆکی بۆ ئەوێ چیرۆکێ کێم بیت لەورا پێدڤییە هەول و بزاڤا چیرۆکنڤێسی ب ئەوی ئاوایی بیت کو پەیاما چیرۆکنڤێسی دڤێت بۆ ئەوێ چەندێ بیت مەرەما چیرۆکێ ب کێمترین پەیڤ و ئاسانترین زمان بگەهینیتێ. بۆ نموونە د چیرۆکا "رویڤی و گورگ" ژ کۆمکرنا (خالد صالح حسن) یا ب ناڤێ "کەلەپۆرێ کوردی" ژ گرانیا پەیڤێن ناڤونیشانی دیار دبیت چیرۆك ب زمانەکێ بلند هاتیە ڤێسین و بۆ زارۆکی یا ب زەحمەتە ب ساناهی ژ شێوازێ چیرۆکێ بگەهیت، ئانکو ژ لایێ زمانیڤە پەیڤێن ئەوێ د قورسن و پەیڤێن فولکلورینە. بۆ نموونە : ((.....چ ژ بەنیا درەوین تر نەبۆ....هندی رویڤی بۆ زانی ئەڤ گۆشتە یێ ل بەر تەلهەکێ....شەڤەکێ ژ برسادا رابوون دەرکەتنە ئاقاری....تەڵهە شەقیا و گورگ کەتێ....بەختێ تەمە عیلاجەکێ ل من بکە....گورگ و بێ نەفسی یا خرابە)) .(حسن،1985،29) ئەڤ چیرۆکە ب زمانەکێ دەستنیشانکری بۆ زارۆکان هاتیە ڤیسین، ب درێژیا خاندنا چیرۆکێ هەست ب پەیڤێن ل گوندا بکاردهێن دهێت کرن بو زاروکێن سەردەمێ تەکنولوژیایێ یا بزەحمەتە.

دەستپێکرنا چیرۆکێن فولکلوری ب دەستەواژا ((هەبوو نەبو کەس ژ خودێ مەزنتر نەبو، کەس ژ بەنیا درەوین تر نەبۆ)) دەرازینەکە بۆ هەمی ئەوان چیرۆکا بکاردهێت ئەوێن ژ باب وباپیرا بۆ مە ڤەمای، بەلێ ئەڤێ دەستەواژێ ب خۆ ژی راوەستیان ل سەر دڤێت چونکی زارۆك ب شێوەیەکێ راستەوخو د ئەڤێ رستێ ناگەهیت، بۆ نموونە پەیڤا (بەنی) دبیت ژ لایێ واتایێڤە بۆ ئەوی یا ب زەحمەتبیت، چونکە ئەوی بەری نوکە گوە ل ئەڤێ پەیڤێ وەکو رامانا خۆ نەبوویە، ئانکو ژلایێ

دايك و باباڤە نە هاتيە بكارهينان، لەورا پێدڤيا ب راڤەكرنا ئەوێ هەی، چونكى پەيڤ ب خو يا زمانێ عەرەبي هاتيە وەرگرتن، و رامان ژێ (مروڤ)ن، هەروەسا هەبوونا هژمارەكا دی يا پەيڤان، زارۆكى نەچاردكەت پرسيارا رامانا ئەوان بكەت هەرچەندە د ئالوز و بزەحمەت نينن لێ بو ئەوێ قۆناغا دبن ژێێ (10) ساليێدا دبيت يا روهن نەبيت يان ژيانا گوندا نەديتبيت. مينا ئەڤان پەيڤان:

- (ئاڤار) پەيڤەكا رەسەنا كورديیە، بەلێ بۆ گوهێ زارۆكى يا نوییە، هندەك دەڤەر دبێژنێ (چول) رامانا هەردووكا ئەو جهە يێ دەرڤەی ئاڤاهيا بيت و هندەك دار و تراش و تشتێ سروشتى دناڤدا هەبيت.

- ((تەلهەك)) دبيت ئەڤ پەيڤە ب ئەوێ زەحمەتيێ نەبيت يا هزر بۆ دهێتە كرن؛ چونكى دبيت ئەڤ جۆرە پەيڤە بكارهێن نەخاسمە د ئەنجامدانا هندەك ياريێن زارۆكان ب خۆ، تێگەهشتنا ئەڤێ پەيڤێ ب رێكا پراكتيكى دێ زارۆك زويتر وەرگريت.

-((عيلاجە)) ئێك ژ پەيڤێن بيانيە د زمانێ كورديدا دهێنە گوتن، بەرامبەر ئەڤێ پەيڤێ (چارەسەری) دهێتە بكارهينان.

-((بێ نەفس))گەلەك جارا دهێتە بكارهينان بەلێ دبيت واتايا ئەوێ يا روهن نەبيت، پێدڤى ب شرۆڤەكرنێبيت، هندەك دەڤەر پەيڤا (زك عوير- زكين) بكاردهينن هەردوو پەيڤ ب رامانا ئەوێ چەندێ دهێت دەمێ كەسەك نەشێتە خۆ هندەك خوارنا يان هندەك تشتا نەخوت.

هەردەمێ چيرۆك ژلايێ كەسەكيڤە بۆ زارۆكى بهێتە خواندن پێدڤييە ئەڤان پەيڤێن ب ئەڤى شێوەی د بەر خواندنێ را شيكاربكەت دا ژێلى خوشيا چيرۆكێ مفايێ فێربوونا زمانى ژی بگەهيتە زارۆكى.

أ. چاوانيا دارشتنا چيرۆكێ

مەبەست ژ دارشتنا چيرۆكێ بۆ زارۆكى هەلبژارتنا ئەوی جۆرێ زمانيیە ئەوا چيرۆك پێ دهێتە ڤێسين، لەورا ب شێوەيەكێ گشتى زمان ل سەر دوو ستوينا دهێتە ئاڤاكرن ئەو ژی:

1. هەلبژارتنا زمانەكێ سادە:

ڤێسينا چيرۆكێ پروسێسەكا ئاسان نينە، نەخاسمە بۆ زارۆكان؛چونكى كۆمەكا ياسايا يێن هەين ڤێسەر پەيامداردكەت ل دويڤ ئەوان بچيت، لەورا هندەك جارا پێخەمەت گەهاندنا چێژ وخوشيێ بۆ زارۆكى زمانەكى بكاردهينيت دبيت يێ بساناهى نەبيت بۆ تێگەهشتنێ، بەلێ يا دروست ئەوە ((چێژ وخوشيى وەرگرتن ژ چيرۆكى ل گەل ئەوی زمانێ بكارهاتى بگونجيت و بەرچاڤ وەرگرتنا لايەنێ پەروەردەی و سايكولوژی و هونەری بكەت، ل دويڤ ديتنا هندەك بسپورا گونجاوترين قۆناغ بۆ گەشەكرنا چێژا زمانى ل دەڤ زارۆكى د قۆناغا سنێلەيێدايە، ژبەر ئەو پێدڤى ب ئاڤدانا مێشكييە ب هندەك پەيڤا بەری نوكە ئەوی ئاگەە ژێ نەبو بن...)) .(نجيب،1991،148) ئەڤ چەندە دبيتە ئەگەر چيرۆكنڤێس ل دويڤ چێژا زارۆكى و قۆناغا ژيێ بنڤيسيت، لەوما هەلبژارتنا پەيڤا نامينيت د دەستێ چيرۆكنڤێسيدا هەروەكى بەری نوكە ئاماژە پێ دهاتەكرن بەلكو جۆرێ چيرۆكێ و قۆناغا ژيێ زارۆكى ل گەل ئاستێ وەرگرتن و تێگەهشتنا ئەوی دەستنيشانا پەيڤا دكەت.

چيرۆكنڤێسێ زارۆكان يێ سەركەڤتى ئەوە يێ ب شێوازەكێ سادە و ساناهى پەيڤێن خو دادرێژيت، ژ بۆ هندێ ئەو پەياما دهێتە ئاراستەكرن بۆ زارۆكى يا روهن و ئاشكەرا بيت؛ چونكى زارۆك د هندەك قۆناغێن ژيێ خۆدا هێشتا پەيڤ و رستا نزانيت و تێناگەهيت، و فەرهەنگا ئەوی يا سنورداره؛ چونكه ((زمانى منداڵ لەم قۆناغەدا ئاوەژووی شتە بەرجەستەكاني دەوروبەرەكەی دەكاتەوە و لەو سنووورە تێناپەرێ، مانای وشە زەينييەكان تێناگات و پەيان پێ نابات و بەكاريشيان ناهێنێ...بۆ

نموونە وشەی (سۆز، ئازادی، یاد، سەربەستی، پەیوەندی...) تێناگات و ئارەزووی نابزوێنن)) (هەورامی،2005،55) فێرکرنا زارۆکی بۆ ئەڤێ هەستکرنێ ل سەر مللێت خێزانێدا دراوەستیت ئەو ژی ب رێکا پراکتیکرنێ نیشان بدەت ، و هەر پەیڤەکێ ژ ئەوان ب جۆرەکێ رەفتاریڤە گریدەت ئەو رەفتار ل دەڤ ئەوی یا روهن بیت، ئەڤ رێزکرنا رستا پێدڤیە یا کورتبیت و پتر یا نێزیکی ئاستێ تێگەهشتنا ئەوی بیت ؛ دا پتر سەرنجا زارۆکی بهێنە راکێشان؛ چونکی ((منداڵ بەو رستە کورتانە ئەیەوێ زوو ئامانج و کارەساتەکان تێ بگات، بە پەرۆشن بۆی زووتر ئەنجام زانین و بێ سەبرن و حەز لە زۆر چاوەرێ کردن ناکەن..حەزیش بەودەکەن ئەو رستە کورتانە مانای ئاسان بداتبە دەستەوە و حەز لە بیرکردنەوە و لێ هەڵێنجانی مەبەستی قووڵی ناوی ناکەن)). (رمچان، 1982 ،62)وەسا یا دیارە ل دویڤ ئەڤێ نێرینێ دڤێت زمان د خزمەتا چێژ وەرگرتنا زارۆکیدا بیت، بەلێ گەلەك ژ ئەوان چیروکێن بۆ زارۆکان دەرکەتین یا دویرە ژ ئەوێ ساخلەتێ تەنها وەکو راپورت رِویدانەك هاتیە ڤەگێران، هەروەکی ئارمانج تێدا تەنها ڤەگوهاستنا زانیاری وئاراستەکرنا زارۆکییە، ێ زارۆك خوشیێ ژێ وەربگریت، هەلبەت ئەڤ جۆرێ چیرۆکێ بێزاریێ بۆ زارۆکی پەیدادکەت. د چیرۆکا "هەڤالێن هاریکار" یا ب ناڤێ "گەنجینەیا چیرۆکا" یا (میڤان مەلا سەعید) ب زمانەکێ سەردەمیانە ژبۆ زارۆکان نڤێسیە، و بەحسی هاریکاریێ دکەت د ناڤبەرا هەڤالاندا، برێکا ئەڤێ چیرۆکێ زارۆکی فێری رەوشتی باشي و چاکیێ دکەت. بۆ نموونە د چیرۆکیدا هاتیە: ((ل گوندەکێ بچویك و جوان و خەملاندی ژ سروشتی، قوتابخانەیەك هەبوو قوتابیێن ئەڤێ قۆتابخانێ زۆر دزیرەك بوون....ئەڤ قوتابیە ل گەل هەڤ دوو دهاریکاربوون...پشتی ئەرکێن مالێ دخواندن دا بەرەڤ ناڤ گوندی چن و یاریا کەن بەلێ هەڤالەکێ ئەوان نەێ بەرهەڤ بوو ل ناڤ یاریا ناڤێ وی سەگڤان بوو...زارۆکا گوتن دڤێت ئەم ب چێن هاریکاریا سەگڤان بکەین کارێن وی ب دوماهیك بینن دا ئەو ژي بشێت دگەل مە یاریا بکەت)) .(سعید،2020 ،47-48) ئەگەر تەماشەی ئەڤێ تێکستی بهێتەکرن دێ دیاربیت ب زمانەکێ سادە پەیڤ هاتینە هەلبژارتن و بابەتەکێ سەردەمیانە پێشکێشکریە، ب واتایەکا دیتر چیرۆکنڤیسي گرنگی ب بابەتێ و ناڤەرۆکا ئەوێ دایە و دمیانا ئەوێ دا ڤیایە ئارمانجا پەروەردەی بگەهینیت.

ژ لایێ ئاڤاهیێ ئەوێ ێ هونەریڤە، ئەڤ چیرۆکە شێوازێ وەسفکرنێ ل سەر زاڵە و تەکەزی ل سەر ژینگەها (گوند)ی هاتییە کرن ، دبیت برێکا ئەڤێ چیرۆکێ پتر هەستێ دل سوزیێ و هاریکاریێ ل دەڤ زارۆکی پەیدا بکەت.

کەواتە نڤیسەرێ چیرۆکێ دەمێ بۆ زارۆکی دنڤێسیت پێدڤییە ئەڤان خالێن ل خوارێ بەرچاڤ بکەت:

1. رستە یا کورت بیت و پەیڤێن ئەوێ ب ساناهی و دوربن ژپەیڤێن نامۆ.
2. پێدڤییە ئەو پەیڤێن دهێنە بکارهینان ژ فەرهەنگا زمانی یا زارۆکی بن، ئەو بن یێن رۆژانە ل سەر زمانێ دایك و بابان و دخێزانیدا زارۆکی گوە لێ بیت، و نێزیکی ژینگەها ئەوی بن.

چیرۆکنڤێس وەکو تاکەکێ جڤاکی دزانیت کیش پەیڤ بۆ زاروکی د قورسن بۆ تێگەهشتنێ و کیشك ب ساناهینە، لەوما ((دڤێت نڤیسەرێ زارۆکان خوە دویر بێخیت ژ شێوازێ رێنماییکرن و ئاموژگارییان ب شێوەیەکێ راستەوخو و ب رێکا پێشەنگێن باش وەکی کا چەوا زارۆك هزرێن قارەمانەکی وەرگریت بێ دانو ستاندن ب ئەوی شێوەی ئاموژگاریێ پێشکێش بکەت))(حمی، طیب، 2017، 66).

زمان پێدڤیاتیەکا سەرەکییە بۆ زارۆکی ب تایبەت د قۆناغێن دەستپێکیدا، لەورا رێك و رێکارێن فێربوونا ئەوی دخوازیت چاڤدێریەکا دورست؛ چونکی ب ئەڤێ رێکی گەشەکرنا مێشکێ ئەوی پتر ئەکتیڤ دبیت، بسپورێن بوارێ سایکولوجی دیاردکەن ((هزرکرنا ساخلەم گرێدای گەشەکرنا زمانییە و شێوێ بکارهینانا ئەوی د زمان و دەربرینکرنا هزرێن خۆ دا، چونکی یا هاریکارە بۆ بساناهیکرنا پێکهینانا تێگەهێن هەستکرنێ و دێ شێت ب رێکا تێگەهشتنێ سنورا بۆ هەر پەیڤەکا نەگونجای دانیت)).(الغامدي، 2011 ،197) وەسا دیارە پەیوەندییا دناڤبەرا تێگەهێ چیرۆکیَ و هەلبژارتنا پەیڤا ل گەل ئاستێ زارۆکی هەی، چونکی پشت بەستن ل سەر زمانێ چیرۆکێ د ئەوێ چەندێدا دیار دبیت ((هەر زمانەکی شیانێن خو یێن تایبەت یێن هەین، کارێ ئەدەبی ژی ستراکچەرەکا زمانیە ب دەلیڤە دبینیت پترین ژمارە ژ پەیڤا د

باوەشا خۆ دا بگریت)).(إسماعیل ، 2013 ،20) کەواتە هەژاریا زمانێ نەتەوەکێ چیرۆکنڤیسی نەچار دکەت ئەو پەیڤێن بۆ مەزنا دهێنە بکارهینان بۆ زارۆکان ژی بکارببینن، نموونا ئەڤێ چەندێ ژی ئەو چیرۆکێن فولکلوری هەمی ب ئەوی زمانێ رەسەنێ کوردی دهێنە نڤێسین ئەوێن د ئەڤی سەردەمیدا گەلەك ژ ئەوان پەیڤان بتنێ دناڤ فەرهەنگ و تێکستێن ئەدەبی دهێنە دیتن، و د ئەوان جهان ژی دا بۆ خواندەڤانی یا بزەحمەتە تێبگەهیت رامان ژێ چیە، ئەڤجا دەمێ بۆ زارۆکان ژی بکاردهێن ل بەر تێگەهشتنا ئەوێ چیرۆکێ گران دبیت، دا مفایێ چیروکێ و ئەو ئارمانجا بۆ هاتیە نڤێسین بگەهینە زارۆکی بۆ چیرۆکنڤیسی دیاردبیت بکارهینانا زمانی نە بۆ مەرەمەکا ئیستاتیکییە بەلکو پێدڤیاتیەکا گرنگە بۆ گەشەکرنا هزری و زمانەوانی یا ئەوی (ئەگەر گەشەکرنا زمانی ل دەڤ زارۆکی وەکو پرستیجەکا روشنبیری بیت، ئەڤە دێ رویێ پێشکەڤتنا جڤاکی ئاشکرا کەت، چونکی گەشەکرنا روشنبیریا زارۆکی گرێدای گەشەکرن و وەرگرتنا شیانێن زمانییە).(قناوي، 1999، 162) زمان ب خۆ ئەو پەیوەندییە یا دناڤبەرا تاکە کەساندا، زارۆك ژی وەکو تاکەکێ جڤاکی دەست ب وەرگرتنا زمانی ب رێکا ئەوێ پەیوەندیێ ئەوا دناڤبەرا زارۆکی و ژینگەها جڤاکی و روشنبیری یا ئەویدا دکەت، زارۆك ب شێوەیەکێ هەرەمەکی فێری زمانی دبیت چ ب رێکا لاسایکرنێ و زارڤەکرنێ یان ژی یا خواندن و تەماشەکرنا تێلفزیونێ، گەشەکرنا زمانێ ئەوی تاکو ژیێ 6-7سالیێ دگەهیتە قۆناغا بنەجهبوونا زمانی، و دشێت پشت بەستنێ ل سەر زمانی خوە بکەت.

2. زمانێ بلند (ئالوز)

شێوازێ زمانێ چیرۆکێن زارۆکان ل دویڤ گوهۆرینا سەردەمی گوهۆرین ب سەردا دهێن، لەورا ئەگەر تەماشەکرنەك بهێتەکرن ل سەر ئەوان چیرۆکێن فولکلوری و ئەو چیرۆکێن ئەڤی سەردەمی دهێنە نڤێسین دێ دیاربیت بابەتێ چیرۆکێ و زمانێ ئەوێ پێ نڤێسین و ڤەگێرانێ ژێك جودایە ژبەر ئەڤێ چەندێ پەیڤێن نوی دهێنە بکارهینان دویر ژ ئەوان پەیڤێن رەسەناتیا زمانێ کوردی تێدا بیت، هەلبەت ئەو چیرۆکێن فولکلوری ژبلی هەلگرا کەلتوور ومێژوویا میللەت و نەتەوە و جڤاکەکی یە د هەمان دەمدا ئەو پەیڤ بۆ زارۆکی ب ساناهی و د سادە نینن ، هەروەکی بەری نوکە د تێکستەکێ خالا "أ" دا هاتیە بکارهینان، ئەڤ گوهۆرینە ژی زارۆکی ژ قۆناغەکێ بەرەڤ قۆناغەکا دیتر دبەت.

هەلبەت ل دویڤ هندەك دیتنێن ڤەکولەرێن بوارێن زارۆکان چیرۆك ژ ئەوان ژانرێن ئەدەبییە ئەوێن کاریگەریا خۆ ل سەر پەرەپێدان و گەشەکرنا هزرا زارۆکی دکەت، چونکی ئەو وێنەیێ ب پەیڤا دهێنە ڤەگێران ب ئەگەرێ هەلبژارتنا پەیڤێن گونجای و سادە وێنێ ئەوێ بویەرێ وەکی ئاشوپەکێ د مێشکێ زارۆکیدا دروست دکەت هەروەکی "کانت" دبێژیت: (ئاشوپ ژ بنەمایێن سەرەکییە بۆ هەر پرۆسەیەکا ئەپستمولوژی، نابیت رۆلێ ئەوێ بهێتە فەراموشکرن؛ چونکی ئەو ب ئەرکێ لێکدانا ئەوی کاری رادبیت ئەوا دزهنێ مرۆڤی دا پەیدادبیت). (الربیعي،2011، 21) کەواتە ئاشوپ فاکتەرە بۆ ئەوێ چەندێ جۆرێ زمانی و شێوازێ ئەوێ بهێتە هەلبژاردن دهەمان دەمدا لایەنێ ئەپستمولوژی خالا سەرەکییە دچیروکێن زاروکاندا، ئانکو چێکرنا ئاشوپێ ژی دێ ب رێکا بژارەییا زمانی بیت ئەوا چیرۆکنڤیسی هەلبژارتین، لەورا ژبو گەهاندنا هزرا بابەتێ چیرۆکێ نڤێسەر نەچاردبیت پەنایێ دبەتە بەر هەر پەیڤەکێ واتایا مەرەم پێکری بگەهینیت، ژبەر ئەڤێ چەندێ دبیت هەلبژارتنا پەیڤێن ب زەحمەت ژ نەچارێ بیت، ب ئەڤێ رێکێ فەرهەنگا زارۆکی هێدی هێدی دەولەمەند دبیت، ئانکو ((ئەو زمانەیە کە دەربڕینەکانی لە سنووری واتای فەرهەنگی دەرچوونە و بەزۆری بۆ واتا مەبەستی خوازەیی و نوێ هێنراون، ئەوەش زمانی تایبەتی داهێنەرانی شیعر و ئەدەبە، توحفەیەکی ئیبداعییە و فەرهەنگی ئەدەبی نەتەوە دەوڵەمەند دەکات..)) . (عەبدولا،51،2020) مەبەست پێ ئەوە پتر پەیڤێن خوازەیی و خودان رامانێن ئالوز تێدا دهێنە بکارهینان، ژبەر ئەڤێ چەندێ دێ بۆ زارۆکی یا ب زەحمەت بیت ئەو د رامانا ئەوان پەیڤان بگەهیت چونکی پتر دێ نێزیکی وێنێن ئاشوپی بیت ((مناڵ بەو ئەندێشە قووڵانەی و بەم دەست گرتنەی ئێمە سامانی زمانی پەرەدەستێنێ و روو لە فراوانی دەکات)) .(رمضان،1984، 36) ئەڤ پەیڤێن د ئەڤێ نموونێدا هاتین ژبلی قورسیا ئەوان بۆ زاروکی رامانا ئەوان ژی بو یا بساناهي نابیت، بۆ نموونە چیروکیدا هاتیە ((... مرۆڤان ئەزا ترساندیم بێ دلوڤانی تاکێن من دقرینن، هێژ بەرێ من نەگەهشتی ڤەدرەنن...)).(مستەفا ، 2006 ،4) بکارهینانا پەیڤێن:

دقرینن ------------- ب رامان دئینن خارێ و رادکێشن تاکو خاردبن یان هندەك جارا دشکێن.

ڤەدرەنن ------------- هنارا دکەن بێ دلوڤانی و پتریا ئەوان دکەن.

بکارهینانا ئەڤان جۆرە پەیڤا ژبلی دانا جوانیەکێ بۆ تێکستێ چیرۆکێ بکارهینانا پەیڤێن رەسەنێن کوردییە، بەلێ ژبەر ب شێوەیەکێ گشتی گەلەك دناڤ ئاخڤتنێن روژانەدا بکارناهێن لەورا دبیت زەحمەتبیت بۆ زارۆکان.

بکارهینانا وێنا د چیرۆکێن زارۆکاندا هاریکاریە بۆ ڤەکرنا ئەوێ ئالوزیا زمانی ئەوا د تێکستیدا بکاردهێت ؛ چونکی هەستا دیتنێ و رەنگ و شێوێ گونجایێ وێنەی دبنە هاریکار بۆ رامانا گەلەك ژ ئەوێ چیرۆکێ بساناهیتر لێبهێت، لەورا زارۆك ل گەل خواندنا چیرۆکێ ب رێکا چاڤان و چاوانیا درکاندنا پەیڤان ژلایێ ئەوی کەسێ بۆ دخوینیت فێری زمانی دبیت، هندەك ژ بسپورێن بوارێن زارۆکان مینا (Barbara J. Baylor) دیار دکەت چیرۆك یا هاریکارە بۆ:

1. رەوانیا ئاخڤتنێ و شیانێن درکاندنێ ل دەڤ زارۆکی پەیدادکەت.
2. ئارەزوێن زارۆکی روکەش و گەشە دکەت.
3. دبیتە خواندنەکا بهێز بۆ ئاشوپا زارۆکی.
4. د چارچوڤێ چیروکێدا و شێوازێ بکارهینانا ئەوی زمانێ چیرۆکێ هاریکاریا زارۆکی دکەت ئەو ب خو کێشێن خۆ چارەسەربکەت.
5. چیروك و زمانێ ئەوێ هەستا گوهدارێ ل دەڤ ئەوی پێشدئێخیت. (فهمی، 2018، 738).

گوهۆرینێن قۆناغا ژیانا زارۆکی ژی رێکەکا دییە بۆ ئەوێ چەندێ زارۆك زویتر واتایا چیرۆکێ بزانیت؛ چونکی ل گەل بورینا دەمی گەنجینەیا زمانی یا زارۆکی پتر لێ دهێت لەورا ((زارۆك تا رادەکێ باش فێری خواندن و نڤیسینێ دبیت، چونکی ب بورینا دەمی فەرهەنگا زمانێ زارۆکی گەشە دکەت و بەرفرە دبیت)) (صالح ،2007، 3) ژبەر زمانێ زارۆکی ژ قۆناغا زمانێ سادە بەرەڤ زمانەکێ بلند دچیت، و پتر فێری پەیڤان دبیت، لەورا هندەك چیرۆکنڤێس زمانەکێ بزەحمەت بکاردهینن، زارۆکی بتنێ حەز یا ل سەر ئەوان ئاخڤتن و پەیڤان هەی یێن رامانەکا سادە و ساکار بدەتە زارۆکی، و نێزیکی ئەو ژینگەها تێدا دژیت ((ئەگەر لە ناکاو تووشی رستەیەکی گران، یان وشەیەکی نامۆ هات،هیچ دوور نییە تاقەتی لە تەواوکردنی بچێت)) .(حەسەن، 2005، 134) مەبەست ژێ ئەو چەندەیە پەیڤێن گران و ب زەحمەت ئەوێن ژ ئاستێ زارۆکی بلندتر و ژ ژینگەها ئەوی دورتر دبیت زارۆك حەز ژ خواندنا چیرۆکی نەکەت ، چونکی پەیڤێن ئەوێ ب زەحمەتن و زارۆك چ چێژ و خوشیێ ژێ ناوەرگریت و دبیتە ئەگەر زارۆك حەز ل سەر چیرۆکێ نەمینیت.

ب شێوەکێ گشتی ئەو زمانێ چیرۆکنڤێس بکاردهینیت زمانەکێ ستاندەر و ئێککگرتی نینە بەلکو شێوە و زاراڤێن ناوچەیی ب سەردا داپوشینە و هەر نڤێسیەرەك ل دویڤ ئاخڤتنا دەڤەرا خۆ نڤێسیە ئانکو ناوچەیی بکاردهینیت، لەورا هندەك پەیڤ بکاردهێن د مژدارن (نە بکارهینانا زمانێ ستاندەرت و ئێککرتی یان بکارهینانا زمانێن دەڤەرێن جودا جودا دێ بیتە ئەگەرێ دروستبوونا ئالوزیا دچیرۆکێدا و ب ئەڤێ چەندێ دێ تێکستەکێ ئاوێتەی هێتە بەرهەمێنان).(نجم، 1955، 117) زەحمەتیا ئەڤان جۆرە چیرۆکان بۆ زارۆکان د ڤەکرنا واتایێن ئەوان پەیڤایە ئەوێن بکارهاتی، لەورا پێدڤیە چیرۆکێن زارۆکان زمانەکێ تایبەتێ ئێککگرتی هەبیت سنورێن ئەوێ د دەستنیشانکرینێ ل پەی ئاستێ ئەوی یێ هزری وروشنبیری بیتن، د سەر ئەڤێ چەندێ را باشترە چیرۆکنڤیسی شارەزایەکا باش دەربارەی زمانی و جیهانا زارۆکی هەبیت، و بزانیت زارۆك ب چ پەیڤ دلخوش دبیت، و چ جۆرێ پەیڤایە دێ فەرهەنگا ئەوی دەولەمەند کەت.

هەر ڤێسەرەكێ شێوازەكێ تایبەتێ ڤێسینێ یێ هەی، هندەك ژ ئەوان چیرۆكان ب دێرێن شێعری دڤێسن و ڤەدگێرن و هندەك ژی ب شێوەكێ پەخشانكی دادرێژن، بێ گومان ئەڤێ چەندێ ژێ كارتێكرنەكا پوزەتیڤ ل سەر زارۆكی یا هەي، چونكی رێكا تێگەهشتنێ ب ساناهیتر دئێخیت و دشێت بۆ كەسێن دەوروبەری خۆ ڤەگێریت، د چیرۆكا "عیسك و میسك"( )

ێدا دەمێ بەحسێ پیرهەڤیێ دكەت و ددانێن ئەوێ یێن وەكو خەنجەرا ژ ناڤ دەڤێ ئەوێ دەركەڤتین، رابوو دەركەڤت و قەستا عیسكوی كر و گازی كرێ و گوتێ:

هەیلە عیسكو و میسكێ سەر تفسكێ

بەرەكێ دگرمە گول گولیسكێ

تە دئێمە بنێ تفسكێ

تە دبەم بو فات فاتوشكێ (دێرەشی،2006، 102)

ل ڤێرەدا ژبلی بنیاتێ چیرۆكێ ل سەر ئاشوپێ و كارەكتەرێن نەباوەركری هاتیە ئاڤاكرن د هەمان دەمدا بكارهینانا هندەك پەیڤێن ب زەحمەت زارۆك تێناگەهیت رامان ژێ چیە مینا ئەڤان پەیڤا ژی (سەر تفسك، گول گولیسك) رامانا ژێ ئەوە

تفسك---------------- جورەكێ دار هەژیرێ یە بەلێ ب قەبارەی ڤە ژ هەژیرێ بچویكترە.

گول گولیسك -------------- بچویككرنا ناڤێ(گولگولی) یە، رامان ژێ ئەو تشتە یێ وێنێ گولا پێڤە بیت. هەروەسا ئەو تشتەكی وەكو وێنە وەكی سەرێ مروڤی یێ گروڤرە.

هەلبەت بكارهینانا ڤان پەیڤا ژ لایەكێڤە د ئەرێنینە وچیرۆكنڤێسی ب مەرەم بكارهینایە؛ چونكی ئەوی ڤیایە د سنورێ ئەڤان بابەتاندا ئەو پەیڤێن بەرەڤ مرنێ دچن قورتالبكەت، بەلێ د سەر ئەڤێ چەندێ را ئەگەر كەسانێن شارەزا د زمانیدا و مەزن ل گەل زارۆكی نەبیت دەمێ دخوینیت ب زەحمەت تێگەهێ ئەوێ چیرۆكێ وەربگریت و تێبگەهیت.

چیرۆك ب پەیڤەكا گشتی و نە فەرمی دەستپێكریە، بەلێ ژ بۆ پتر بیبتە جهێ سەرنجراكێشانا زارۆكی ناڤێن (عیس، موسی) بچویكرینەی و ئەڤێ چەندێ ژی یاسایێن خۆ یێن زمانی و رێزمانی یێن هەین و درێ پێدایە دبیت ژبو خوشتڤیبوونێ بكاردهێت یان هندەك جارا بۆ شكاندنا كەسێ بەرامبەر بەلێ د ئەڤێ چیرۆكیدا چونكی كارەكتەر "پیرهەڤیەكە" و د چیڤانوكا دا یا بەرنیاسە ب خوارنا گوشتێ مرۆڤا لەورا د ئەڤێ تێكستیدا بۆ مەرەما دلچوون و حەژیكرنا ناڤێن ئەوان هاتینە بچویكرن.

بەلێ شێوازێ دارشتنا ئەوێ ب شیعر چیرۆك ڤێسی نەچار دكەت پابەندی هندەك یاسایێن شیعری ببیت لەورا دەنگێ (ك) دەنگێ سەروایێیە و (ێ) پاش سەروایە و ئەڤ هەر دوو دەنگە ل هەر چوار دێراندا دووبارەبوویە ، ئەڤە پتر خو د سنۆرێ شێوازی دا دبینن، ئەڤ چەندە ژێ خوشی و كارتێكرنێ ل هەستێن زارۆكی دكەت، دبیت ل گەل سڤكیا زمانی هندەك پەیڤ بكارهینایە د فەرهەنگا زارۆكیدا نەبن، یان ئەگەر هندەك ژێ ئالۆز بن بۆ زارۆكی هاتینە بكارهینان، بەلێ گرنگ هەبوونا شێوازێ ڤەگێرانكی و سڤك و كورتبرییە، لەورا بۆ زارۆكی واتا و بكارهینانا ئەوان ئاشكرا دبیت، دیسان ((ژ خاسیەتێن چیرۆكێن سەركەڤتی بۆ زارۆكان دووبارەكرنا وێنە و رستە و پەیڤایە د چیرۆكێیدا، ژ بۆ هندێ زمانێ زارۆكی دەولەمەندبیت و باشتر پەیڤا بنیاسیت، ب تایبەت ئەو زارۆكێن د ژیێ (7-12) سالیێدا، چەند پەیڤەك یان رستەیەك دووبارەبیت، زارۆك پتر فێری پەیڤا و رویدانا دبیت)).(ساڵح 2001 ،59-60)

شیانێن زارۆكی ل سەر وەرگرتنا زمانی ئێك ژ ئاماژەیانە ژ بۆ گەشەكرنا شیانێن مێشكی، ئانكو زمان پێكهاتیە ژ هێمایان ئەوێن مرۆڤان دانایین بۆ گەهاندنا رامانێ پەیوەندییا د ناڤبەرا كەسان ب ساناهی دكەت، ژبو ئەڤێ مەرەمێ ((زمان دچیرۆكێن زاروكاندا ل سەر بنەما و رەهەندێ پێككگهورینا ئەركا هاتیە ئاڤاكرن، پیادەكرنا ئەركەكێ وێنەی بۆ زمانی دكەت، تێگەهێ چیرۆكێ دكەتە پەیڤ ئەوان پەیڤا هەستا ددەتێ دەمێ زارۆك دخوینیت هەست پێ دكەت)) (بریغش، 1996 ، 221-224) ئانكو پەیڤێن وەسا بهێنە هەلبژارتن دەمێ چیرۆك دهێتە خواندن وێنێ ئەوێ پەیڤێ د مێشكێ زارۆكیدا هەبیت یان بهێتە دروستكرن.

ل گەل ئەڤێ چەندێ بكارهینانا زمانەكێ گونجای ل دویڤ قوناغا ژێێ زارۆكی دبیتە ((هاریكار بو وەرگرتنا زانیاریێن راست ل دور تێگەهێ هندەك بابەتێن زانستی ئەوێن ژ جە و بابەتێن جودا جودا هاتینە وەرگرتن، ژبەر ئەڤێ چەندێ سەربورا چیرۆكێ هندەك چارەسەرییا ددەتە زارۆكی بۆ چارەكرنا هندەك ژ ئەوان كێشێن ئەو دژیانێدا بەرهنگاری ئەوی دبن، چونكی ژبو چارەسەركرنێ دێ هزرا خۆ بكارهینیت و رێكا دروست هەلبژیریت)) (خلف، 2006، 71)

دیاردبیت چیرۆك ژبلی رەهوانیا زمانی و بهێزكرنا ئاستێ زمانەوانیا زارۆكی رێكەكە بۆ گەشەكرن و بەرەڤ پێشڤەچوونا شیانێن ئەوی یێن تاكە كەسی و پشت بەستن ل سەر ئەوان شیانێن ئەوی ب خۆ هەین، لەورا هندی دشیاندابیت رێكارێن دروست و یێن ئاموژگاری ب شێوەكێ هونەری بهێنە گوتن دێ پتر زارۆك وەرگریت، بۆ نموونە د چیرۆكا (مفایێ كەنگران) دا ئاماژە ژلایێ ماموستایێ قوتابخانێڤە ب مفایێ ئەڤی جورێ خوارنێ دهێتە كرن دەمێ پرسیار ئاراستەی قوتابیا كری و پاشی قوتابیا بەرسڤ دای و دبێژن: ((كەنگر بەزێ لەشێ مرۆڤی دحەلینیت، ومفایە بۆ كیمكرنا سەنگا لەشی. دەرمانە بۆ مێلاكا رەش ژبەركو كەرستێ "سیما لارین" یێ تێدا هەی. چارەسەرە بۆ ژانە سەرێ ....)) (سەعدوللە، 2019 ،18-19)د هندەك چیرۆكێن فولكلوری كوردیدا، ئەوێن دەولەمەند ب زمان و پەیڤێن رەسەنن چیرۆكبێژێن ئەوی سەردەمێ شێواز و زمانەكێ كولانی و روژانە بكارهینایە دوور ژ ئەوێ چەندێ ئەڤ زمانێ چیرۆكێ كارتێكرنا خۆ ل رەفتار و رەوشتێ زاروكێ دكەن یان دێ كەن، لەورا دەمێ خواندنا ئەواندا هندەك پەیڤ دكەڤن بەرچاڤ دگرانن و رامانا ئەوان یا روهن و ئاشكرا نینە، مینا ئەڤێ چەندێ چیرۆكا "ماش" ئەوا ژ لایێ (ئەمینێ ئوسمان) ڤە هاتیە ڤێسین ب ناڤێ "سیر و پیڤاز و گندور و ماش" تێدا چیرۆكنڤیسی هندەك پەیڤێن گران و یێن دەركەتی ژ رێكا پەروەدەكرنێ بكارهینایە، و چیرۆك ب ئەڤێ شێوەی دەست پێ دكەت ((...پیرەژنەكا بێ خودان و كەس و كار كورەكێ بێ مەژی و ساویلكە سەر دارێ دنیایێ ب تنێ هەبو...ئەو ژێ نەیێ گەزێ بو، نەیێ بەزێ....كورێ من هەرە بومن چەنگەكێ ماشا بكرە....گدی باب ئەڤە خودێ تو بو من ژ كیڤە هنارتی....سپێهێد سەرێ وی صەلەوات دان...گدی باب ئەڤە كجا حاكمی یە...زەلامێد ل دویڤ داربەستێ دچن گوە لێ بو....صەیێ كورێ صەی تە چ دوژمناتی ل گەل مە هەیە چونا ڤی جانە مەرگی....ڤزكید خوینێ ژ سەری دهلاڤێن....دا بچین وان ژێ پەلقوت كەین....كورێ دێهلێ مە ئێكو دو كوشت....رەڤدەكا صا حەڤحەڤا وانە یێ ئێكودو دگەرسینن...هەتا گەهشتە بەر دكانا پنیدوزەكێ پارچەكا چەرمی یا دده‌ڤیدا یێ بەندەكێ ژێ دكێشیت....رابو پێلاڤەكا نمیای دنگ ل سەری دا....دیارە تو صەی كورێ صەی ئەگەر توت ناكەیە من....)) .(ئوسمان ، 1999 ، 19-22) د ئەڤێ پارچە چیرۆكیدا چەند پەیڤەك هاتینە بكارهینان، دبیت ئەو پەیڤ كارتێكرنێ ل سەر رەفتارێن زارۆكی بكەت و فێری گوتنا ئەوان ببیت مینا پەیڤێن (بێ مەژی، ساویلكە، صەی یێ كورێ صەی، كورێ دێهلێ). ژبلی ئەڤێ چەندێ بكارهینانا پەیڤێن ب زەحمەت دناڤ ئەوی تێكستیدا هاتینە بكارهینان، پێدڤی ب راڤەكرنا وانایە دەمێ چیرۆك بۆ زارۆكی دهێتە گوتن مینا ئەڤان پەیڤا ژی:

گەزی ---------------------- پیڤەرەكێ پیڤانێیە، نێزیكی نیف مەترێیە.

بەزی ---------------------- دبەزیت، غاردان.

نەیێ گەزی ونەیێ بەزی ----------------- چ پێ چێنابیت و چ ژ دەستی ناهێت.

گدێ ---------------- خەبەرەكە هەر وەكی صەی بكار دهێت، هندەك بۆ نازادنا زارۆكا بكاردهینن بۆ رامانا دەلال دهێت، هەروەسا هندەك دەڤەر بۆ كاركێ بزنێ دبێژن (گدی، كدیك).

ڤزكێت خوینێ ------------------------- سركێت خوینێ.

دگەرسینن ------------------------- دگەڤزینیت، لەڤا ددانن ئێك و دوو وخۆ بۆ یاریا دگەڤزینن، هندەك ژی بو (قورنجیك) بكاردهینن.

نمیایی ------------------- نماندنا تشتەكی ب ئاڤێ تەر ببیت دا ب ساناهی بهێتە بكارهینان.

داربەست ---------------------- سندریك، تابیت.

چەنگەكێ --------------------------- مەرەم ژێ جەنگێ مریشكێ نینە وەكی د رامانا ئەوێ یا راستەقینەدا بەلكو ب رامانا مستەك یان دومستێن تشتەكێ.

ئەڤ پەیڤە د بنەرەتدا پەیڤێن رەسەن یێن كوردینە، گەلەك جاران ژلایێ كەسێن ب تەمەنڤە دهێتە گوتن، بەلێ ئەڤ پەیڤە بۆ زارۆكێن ئەڤی سەردەمی د ئاسان نابن ، بۆ نموونە دەمێ زارۆك پەیڤا "چەنگ" گوهلێدبیت ئێكسەر هزرا ئەوی دێ بۆ مریشكێ چیت، ژبەر زارۆك دزانیت مریشكێ دوو چەنگ یێن هەین، بەلێ وەكو پەیڤ هاتیە خواستن و بۆ رامانەكا دیتر بكارهینایە بەلێ یا باشتر ئەو بوو هەكە ڤێسەری پەیڤا (پیچەك) ل شوینا پەیڤا (چەنگ) بكارهینابا، و ژلایێ دەربرینێڤە بۆ زارۆكی یا ب زەحمەتە بشێت ئەوێ پەیڤێ دووبارەبكەتە ڤە، كەواتە ئەركێ سەرەكی یێ زمانی گەهاندنا واتایێیە دا تێگەهشتن دناڤبەرا تاكێن جڤاكی دروست ببیت، زارۆك ژی پێدڤی ب ئەوی زمانییە ئەوێ روهن و ئاشكرا دناڤ ئەوان پەیڤێن بكاردهێن زانیاری و هزرو بیر بهێنە پیادەكرن، لەورا ژبۆ وەرگرتنا زمانی ل دەڤ زارۆكان ب ئەوان رێكێن هونەری و ئەدەبی ئەڤ بنەماییە د گرنگن:

1. گەشەكرنا ئەپستمولوژی، زارۆك ب رێكا چیرۆكێ بشێت ڤاڤارتنا ئەوان تشتا بكەت ئەوێن ئەو د ناڤدا دژیت، ئانكو د رامانا ئەوان ناڤ و پەیڤا بگەهیت ئەوێن جیهانا ئەوی یا زمانی ل سەر دهێتە ئاڤاكرن دا بشێت ب رێكا ئەوێ تێگەهشتنێ زانیارییا وەربگریت.
2. گەشەكرنا شیانێن جوداكرن و تێگەهشتنا ئەوی جۆرێ ئاخفتنێ و دیالوكێ بیت ئەوا دچیرۆكێدا دهێتە بكارهینان، ب واتایەكا دیتر د ئەوی زمانی بگەهیت ئەوا چیرۆك پێ هاتیە ڤێسین.
3. چیرۆك و زمانێ ڤێسینا ئەوی یێ دروست ببیتە رێكەك بۆ گەشەكرن و دركاندنا ئەوان دەنگ و پیت و پەیڤان ئەوێن بۆ ب زەحمەت یان دروست نەهێنە گوتن.

2. زمانێ دارشتنا رویدانان

هەلبەت شێواز و پێكهاتا چیرۆكێن زارۆكان وەكو چیرۆكێن مەزنان نینە ژلایێ دژواری و ئالوزییا رویداناڤە ، لەورا چیرۆكێن ئەوان تەنها ئێك رویدانا سادەیە، ب شێوازەكێ ئاسان و زمانەكێ ساكار دهێتە ڤێسن، ل گەل ئەڤێ چەندێ هەبوونا چێژبەخشینێ و وەرگرتنا خوشیێ بنەمایەكێ دیارە یێ دارشتنا چیرۆكێ، د چیرۆكێن زارۆكاندا مەرج نینە كەسایەتیێن ئەوێ مروڤ بن، بەلكو دبیت گیانەوەرین یان رووك یان تشتەكێ بێ گیان بیت، بەلێ مەرەما سەرەكی د هەلبژارتنا ئەڤان جۆرە كارەكتەرا بۆ دارشتنا رویدانێ ب بژاردەییا چیروكنڤێسییە، دڤێت تشتەكێ گونجای ب هەلبژێریت زارۆك ژ لایەكی فێرببیت ئەوێ ئاموژگاریا چیرۆك ب خۆڤە دگریت و ژلایەكێ دیتر ڤە خوشیەكێ ب زارۆكی بدەت.

بەشێ دووێ: ڕێکا دارشتنا چیرۆکێن زارۆکان ل سەر دوو بنیاتا دهێنە ڤێسین:

أ. دارشتنا چیرۆکێ ب ڤێسین:

ئەو جۆرە چیرۆکا بۆ زارۆکی دهێتە ڤێسین بێ هەبوونا وێنەی پشت بەستنێ ل سەر ڤێسینا پەیڤێ دکەت ، بەلێ ڤێسین و ئەو شێوازێ چیرۆکنڤێسی هەلبژارتی جورێ بکارهینانا زمانی دبیتە ئەگەر وێنە د مێشکێ زارۆکیدا دروست ببیت، خالا بژارە د ئەڤی جۆرێ چیرۆکیدا ((دبیتە چالاکیەکا دوقولی ژلایەکیڤە بزاڤەکا هەستکرنێ و ئەپستمولوژییە و ژلایەکێ دیتر ڤە بزاڤەکا زمانییە، ئانکو پروسەیەکە ژ ئەوی سنوری دەردکەڤیت تەنها لێکدانا هندەك پەیڤا بیت؛ بەلکو پروسەیەکە دخوازیتە شرۆڤەکرن و دەرئەنجامان یان شرۆڤەکرنا ئەوان پەیڤ و هێمایێن ئالوز و بزەحمەت)). (شحاته، 2009 ،105)کەواتە هەستێن زارۆکی پێن گوهلێبوونێ و زمانێ درکاندنێ پتر رۆلێ خۆ دبینن، ئانکو زارۆك د ئەڤی دوخیدا پشت بەستنێ ل سەر ئاستێ گوهلێبوونێ دکەت و ب ڕێکا ئەوێ دێ وێنە دمێشکیدا بۆ هێتە دروستکرن، لەورا دڤێت چیرۆکنڤێس چاڤدێریا بکارهینانا پەیڤێن نەگونجای و توندوتیژی تێدا بکەت دا کارتێکرنێ ل سەر رەفتارو کریارێن ئەوی نەکەت و بهێتە گوهۆڕینێ (تاکو دوماهیا سەدێ هەژدێ جورەکێ ڕێککەڤتنێ هەبوو پەرتوك وچیرۆکێن زارۆکان هیچ جۆرە زمانەکێ توند و ئاخڤتنێن نە گونجای نەهێنە بکارهینان، چونکی وەسا دهێتە دانان هەمی جۆرێن ڤێسینێن زارۆکان ب پروسەیەکا پەروەردا جڤاکی دهێتە هژمارتن، لەورا دڤێت نموونێن دروست بهێنە بکارهینان رەفتار و رەوشتێ ئەوان بەرەڤ باشیێ ببەت).(رینولدز، 2009، 37) کەواتە ئەڤ مەرجە د ڤێسینێدا ڤێسەری نەچاردکەت پێگیریێ ب زمانەکێ بێ ئالوزی ددارشتنا هندەك هزروبیرا خزمەتا پەروەردە و فێرکرنا زارۆکی بکەت. هەروەکی دچیرۆکا "گوهدرێژێ تەمبەل" دا هاتیە ڤێسەری وێنێ چیرۆکێ ب پەیڤا دروستکریە ((... ل ڤی گوندی ئاڤەکا زۆر، دەشتێن جوان، چیایێن بلند هەبوون. ل ڤی گوندی موختارەکێ ئەقلدار ودلنەرم هەبوو، ڤی موختاری گایەك، گوهدرێژەك، دیکلەك، و چوار مریشك هەبوون، هەر ئێك ژ وان گیانەوەر وبالندا ب ئەرکێ خو رادبوو. ل هەمی سپێدەهیا دیکلی ب دەنگێ خۆ موختار ژ خەو هشیاردکر ومریشکان هێك بۆ تێشتا موختاری دکرن وگایێ خودان هێز جوت دکر، بەلێ گوهدرێژێ تەمبەل ژ خەو هشیارنەدبوو چونکی حەز ژ تەمبەلیێ دکر...)). (سعید، 2009 ،14-15) ئانکو دەمێ چیرۆك دهێتە خواندن هەست ب چێکرنا وێنەکێ زهنی ل دەڤ مرۆڤی دهێتەکرن، ئەگەرێ ئەڤێ چەندێ ژێ دزڤریتە ئەوی زمانێ چیرۆکنڤێسي هەلبژارتی بۆ دارشتنا چیرۆکێ وچاوانیا خوشکرنا زەمینەسازیەکا ل ئاست هزر و وژدانا زارۆکی و ئامادەکرنا تێکستەکێ ئەدەبی ، هونەری دخزمەتا چێژ و پەروەردا زارۆکیدا بکەت، د ئەڤێ چیرۆکیدا ئەڤ گیانەوەر و سالوخدانا گوندی هەمی ب پەیڤێن واتادار ڤێسیە.

ب. دارشتنا چیرۆکا وێنەیی:

هندەك ژ چیروکنڤێسیان ل دەمێ ڤێسینا چیرۆکێن خۆدا وێنێ چێکری یێ گونجای ل گەل چیرۆکێ دروست دکەت، ئانکو هەولددەت ژبلی ڤێسین ب پەیڤا وەگێرانا ئەوان پەیڤا بۆ وێنەی ژێ دهێتەکرن دا ل دەمێ خواندنێ زارۆك پتر د چیروکێ بگەهیت و پتر خوشیێ ژێ وەربگریت، ب رامانەکا دیتر ئەڤ دوالیزمیا ڤێسین وێنەی هاریکاریا زارۆکی دکەت د پێشئێخستنا شیانێن ئەوی بۆ ژێکجوداکرن دناڤبەرا ڤێسین و وێنەی ئەوێ چێکری ل گەل ئەوی وێنەی ئەوێ ژ ئەنجامێ خواندنێ دمێشکێ ئەوییدا دروست دبیت، ئەو پروسەیە پشت بەستنێ ل سەر چاڤێ زارۆکی وچاوانیا دیتنا ئەوی دکەت و ئەو شێوازێ دارێژتنێ ئەوا بۆ چاڤێ زارۆکی خوشیێ چێدکەت د دیتنا وێنێ ئەوێ چیرۆکێ. (الناشف ،2005،135)وەسا دیارە هەستێ دیتنێ د ئەڤێ خالێدا رۆلێ خو دبینیت و بزاڤێ دکەت ب ڕێکا دیتنا وێنەی تێگەهێ ناڤەرۆکا چیرۆکێ ب زارۆکی بدەت؛ چونکی وێنە زارۆکی بەرەڤ جیهانا ئەوی یا تایبەت ئەوا ئەو حەزێ دکەت دبەت و(جیهانا ئەوی ژ سیستەمەکێ زمانی ڤەدگوهێزیتە سیستەمەکێ وێنەی، ب ئەڤێ چەندێ کاریگەریا وێنەی ل سەر زارۆکی دبیتە تەوەرەکێ گرنگ ژبو وەرگرتنا ئەوان شیانێن تێگەهشتن و وەرگرتنا دەربرین و ئاخڤتنێ) .(الابراهیمي،1989،56) وەسا دیارە وێنە دبیتە هاریکار زارۆك ل دویڤ تێگەهشتنا خۆ دەربرینێ ژ ئەوی وێنەی بکەت، هەلبەت ئەڤ جۆرە چیروکە ب

شێوەیەکێ گشتی پتر بکاردهێن چونکی وەرگێرانا وێنەی یا ئەوێ چیرۆکێ خالەکا ئەرینی یا تێگەهشتنێ ددەتە زارۆکی، هەروەکی د چیرۆکا "شەمدین" دا بکارهاتی و تێدا چیرۆك ل گەل چێکرنا وێنەی هاتیە نڤێسین ((شەمدین کورەکێ هەژاربوو، بەلێ یێ هەژی و وێرەك و ژیر و جوامێربوو. سپێدەیەکێ دگەل مەیوونکا خۆ چوو بازاری دونیا بوهاربو، خوناڤ لسەر پەرێن گولان د تەیسی وی و مەیموونکا خۆ سەحدکر دکانێن بازێری، ژ نشکەکێڤە کچکەکا جوان و هەژی و ماقوول دیت، بتنێ دبازاری دا دبوری. فروشیارەکێ گەروك ب دویف ڤەبوو، بەلا خۆ ژێڤەنەدکر...شەمدینی بلەز کرە غار وهاریکاریا کچکێ کر کو ژ دەستێ وی فروشیاری رزگارکەت...)) (حیتو، 2006، 4-3) بکارهینانا وێنێ چێکری ل گەل ئەڤێ چیرۆکێ و ئەوان چیرۆکێن وەکی ئەوێ فاکتەرەکێ چێژبەخشە ودارێژتنەکا ل ئاست زارۆکییە چونکی دیتنا رەنگێن ئەوان وێنا بۆ چاڤی رێکەکا دییە یا زوی تێگەهشتن و وەرگرتنا ئەوی بوهایێ چیرۆك بۆ هاتیە نڤێسین، باشیا بکارهینا ئەڤی شێوێ دارشتنا چیرۆکێ هاریکارە بۆ:

1. پەیداکرنا شیانێن زارۆکی بۆ گرێدانێ دناڤبەرا دارشتنا چیرۆکێ ب پەیڤ و وەرگێرانا ئەوێ بۆ وێنەیی.
2. پەیداکرنا شیانێن زارۆکی یێن دەربرینێ و هاریکاریکرن د ئاخڤتن و درکاندنا پەیڤا ب تایبەت ئەوێن بۆ هندەك زارۆکان ب زەحمەت.
3. بەرفرەهکرن و گەشەکرنا ئاشوپا زارۆکی و کارکرنا هزرا ئەوی ل سەر وێنەی ئەوا ئەو دبینیت.
4. کورتکرنا دەمی بۆ فێربوونێ، وێنە هاریکارە زارۆك ب زویترین دەم و کورترین رێك دچیرۆکێ بگەهیت.
5. بەرهەڤکرنا شیانێن زاروك یێن دەربرینکرنێ، دمیانا وێنێ خێزانەکێ یان یێ گیانەوەرەکی هەستێن ئەوی پتر کاربکەن و کارلێکی ل گەل وێنەی بکەت.

چیرۆکا زارۆکان وەکی هەر چیرۆکەکا دی یا مەزنا هەلگرا رەگەزێن چیرۆکییە، دارشتنا ئەڤان رەگەزا ل پەی خواستنا بابەتێ چیرۆکێ دهێتە پلانکرن، ب رامانەکا دیتر دارشتنا رویدانا چیرۆکا زارۆکان و ئەنجامێ ئەوێ نێزیکی ئێکن ئانکو ئارمانجا رویدانێ گەهاندنا پەیامەکا پەروەردی بیت و ب ئەڤێ چەندێ ئەنجامێ چیرۆکێ ژی هەر ئەڤ مەرەمە بوویە، مەرجێ سەرەکی د چیرۆکا زارۆکاندا هەبوونا زانین و زانیاریا ب شێوەیەکێ راستەقینەیە، دا چیرۆکنڤێس بشێت ئەڤێ راستەقینەیێ دەربڕیت و ب دارێژتنەکا ل ئاست زارۆکی بدارێژیت، دخوازیتە هەبوونا زمانەکێ گونجایە ئەو زانیاري پێ بگەهیت زارۆکی و مفای ژێ وەربگریت ، کەواتە مەرجێ سەرکەڤتنا چیرۆکێ ژ دوو لایاڤە بەرچاڤ دکەڤیت ((شێوەی نووسین و شێوەی دەربرینە)) (رمضان، 1984، 63) کەواتە مەبەست پێ سادەییا هەلبژارتنا پەیڤ و دەستەواژێن گونجای بۆ قوناغا ژیێ زارۆکی ل گەل ئەوی شێوازێ ڤەگێرانێ و پێکڤە گرێدانا بابەتێ چیرۆکێ ب دابێشە و ئارمانجێن پەروەردیڤە.

پیادەکرنا هزرا نڤێسەرێ چیرۆکێ و ڤەگێرانا ئەوێ د گرنگیا هەلبژارتنا پەیڤاندا دەردکەڤیت و دبیتە هوکارێ سەرکەڤتنا ئارمانجا چیرۆکێ و گەهشتنا ئەوێ بۆ زارۆکی، ئەو کەس پێدڤییە زمانێ چیرۆکێ باش بزانیت، شیان هەبن پەیڤان ب گوهۆڕیت و بشێت پەیڤێ ب دروست و ئاشکەرا بێژیت، چونکی ((زمان و پەیڤێن مروڤی هەلگرێ هزرێن ئەوییە)) (بلعید، 2009، 157).ژبەر ئەڤێ چەندێ ل دەمێ نڤێسینا چیرۆکێ دخوازیت چیرۆکنڤێس ژ هزرێن نەرێنی وخرابکار دوویر بکەڤیت لەورا دبێژن (زمان ئامانێ هزرێن مروڤییە)).(الوجود، 2000، 55) وەسا خویا دبیت زمانێ دارشتنا چیرۆکێ رەنگڤەدانا کەسایەتیا چیرۆکنڤێسي دکەت، لەورا هەلبژارتنا پەیڤا ئەوی پابەندی هندەك یاسایێن زمانی دکەت دڤێت ل بەرچاڤ بهێنە وەرگرتن، بەلێ ڤەگێران و چێکرنا رویدانەکا رۆژانە ببیتە چیرۆك هەلگرا ئارمانجەکێ بیت چیرۆکنڤێس یێ نەچارە ((زمانەکێ سادە و ساکار ب کاربهینیت و گەلەك سالوخێت هویر ددەتە هەمی لایەنێت رۆیدانێ چیرۆکەکا کورت ئەوان هەمی سالوخەتێت هویر نارأگریت، بەلکی ب شێوازەکێ کورت و بزمانەکێ تیر و چر و پر و ئاڤز و لێکدای دهێتە ڤەگێران)). (مصطفی، 1998 ،11) هەروەسا هایدارییا چیرۆکبێژی ب هەمی رویدانێن چیرۆکێ و گونجاندن ل گەل کەسایەتیێن چیرۆکێ و دروست ڤەگێرانا رویدانا.

بۆ نموونە دناڤ چیرۆکێن (مۆید تەیب) دا ئەوێن ب ناڤێ "پارزینکێ شعر و چیرۆکان" ب تایبەت د چیرۆکا "چوپچکێ" دا، ئاماژە ب دارشتنا رویدانێ کریە دەما دبێژیت ((هەبوو نەبوو چوپچکەکا بچویك و جوان و رەنگین هەبوو. روژەکێ دادا سەر تراشەکێ ستریەك چوو دپێ وێ را. پێ وێ گەلەك ئێشا و هندی هاتێ نەشیا ستری ژ پێ خۆ بینیتە دەر، ئینا بەردا گرینێ.ل ویڤەتر پیرەژنەکێ تەنویرا خۆ دادا بوو سەوك پێڤە ددان.....کا وەرە دەڤ پیرا خۆ ئەزدێ وی ستری ژپێ تە ئینمە دەر.....پشتی ستری ژ پێ چوپچکێ هاتیە دەر پێ وێ تەنا بووی.....چوپچکا مە خو د ئاخێ ڤەدا و گوت:"ئها نوکە من سترێ خۆ دڤێت. کێ گوتبوو تە سترێ من پاڤێیە دناڤ تەنویرێ دا؟!" (تەیب ، 2011 ، 120) دەمێ ئەڤ چیرۆکە بۆ زارۆکی دهێتە ڤەگێران، یان زارۆك بخوینیت، ژ ئالیێ زمانیڤە چ کێشە بۆ زارۆکی دروست نابن، ژبەر ب پەیڤ و زمانێ سادە بکارهاتینە، هەروەسا زمانێ دارشتنا رویدانێ ب شێوازەکێ ئاشکەرا و بێ چەپ و چیر چیرۆك هاتیە ڤەگێران، و رویدانێن ئەوێ گەلەك ب سادەیی و ب شێوەیەکێ رێکخستی و زنجیرەیی و د گونجای ل گەل دەم ، جە ، کەسایەتی... هتد بریڤە برینە و ب شێوەیەکێ سادە و دوویر ژ ئالوزیێ رۆیدانێن چیرۆکێ ڤەگێراینە، تا ب دوماهیك هاتنا چیرۆکێ، سەبارەت ڤەگێرانا چیرۆکێ ژمارەیەکا مەزنا رستەیاییە وەکو رستەیەکا مەزن دهێتە پێش چاڤ وەکی "توودروڤ" ئاماژە پێ کری دبێژیت ئەم دێ باشتر د چیرۆکێ گەهین ئەگەر مە زانی((کەس ناڤە و رویدان کرنە)) (مصطفى، 1998، 12) ئانکو ناڤ و کرن ژ ئێك نیاسین، هەروەسا ریزکرنا رویدانا دچیرۆکێدا و زنجیرەکرنا ئەوان مەرجە ل دویڤ چاخێ رویدانا ئەوان بیت، لەورا ئەگەر بەرێخوە بدینە چیرۆکێن سەردەمی دبیت گەلەك کێم ئاماژە ب ئەوێ شێوازی (هەبو نەبو کەس ژ خودێ مەزنتر نەبو کەس ژپەنیا درەوینتر نەبو) کریبت، بەلکو ئێکسەر دەست ب ناڤەرۆکا چیرۆکێ کریە و رویدان ل دویڤ رویدانێ ڤەگێرایە.

ئەنجام:

1- نەبوونا زمانەکێ ئێکگرتی و ستاندەرت و هەروەسا بکارهینانا دەڤۆکێن دەڤەرێن جودا جودا ، بوویە ئەگەرێ دروستبوونا ئالوزیا د چیرۆکێن زارۆکاندا؛ ژبەر هندێ ژلایێ تێگەهشتنێڤە دیاردبیت هندەك پەیڤ و زاراڤ ژبۆ زارۆکان گرانن؛ چونکی تێکستەکێ ئاوێتەی دناڤا چیرۆکاندا دهێتە بەرهەمهینان.

2- چیرۆکنڤێسێن ئەڤێ دەڤەرێ زمانەکێ سادە بۆ زارۆکان بکارهینایە، گرێدایی زارۆکی و هزرێن ئەوییە، هندەك جاران تێکهەلی کریە دناڤبەرا زمانێ مەزنان و یێ زارۆکان، هندەك جاران ژێ ب ئاواز و ریتمەکا موزیکی بکارهینایە، هیچ رامانەکا فەرهەنگی نادەن، بەلکو بتنێ بۆ کریارا ژبەرکرنێ ، دووبارەبوونێ، سەرنجراکێشانێ زارۆك حەز ژێ دکەت .

3- ب شێوەیەکێ گشتی ئەو چیرۆکێن بۆ زارۆکان ل دەڤەرێ هاتینە نڤێسین پشن بەستن ل سەر ڤاڤارتن و پولینکرنا چیرۆکان ل دویڤ ئەوان قۆناغێن زارۆك تێدا دەربازدبیت نەهاتینەکرن.

4- د پرانیا چیرۆکێن مە ڤەکۆلین ل سەرکری هندەك بنەما و پرنسیپ و رەوشتێن باش نیشا زارۆکی ددەن ، ئەڤ چەندە ب شێوەیەکێ روهن و ئاشکەرا ل دەڤ چیرۆکنڤێسێن دەڤەرێ بەرچاڤ دبیت.

5- بکارهینانا وێنان د چیرۆکێن زارۆکاندا هاریکارە بۆ ڤەکرنا ئەوێ ئالوزیا زمانی ئەوا د تێکستیدا بکاردهێت؛چونکی هەستێ دیتنێ و رەنگ و شێوێن ئەوی وێنەی دبیتە هاریکار گەلەك رامانا ئەوێ چیرۆکێ بساناهیتر لێبهێت، لەورا زارۆك ل گەل خواندنا چیرۆکێ ب رێکا چاڤان و چاوانیا درکاندنا پەیڤان ژلایێ ئەو کەسێ بۆ دخوینیت فێری زمانی دبیت.

پەراویز

---

(1) بیاجیە: ل سالا 1896 ل شارێ نیوتشاتل ل سویسرا هاتیە سەر دونیایێ ، ئێکە ژ گرنگترین و بناڤودەنگترین زانایان کو ڤەکۆلین ل سەر زیرەکی و گەشەکرنا ژیری کریبت، و بسپوریەکا تەمام وەرگرتیە، دەرونزانێ سویسری (جان بیاجیە) کو ب زانایێن ئەڤێ بواری قەلەم ددەن و تا ئەڤروکە ژ زانایێن وەکو ئەوی دەرنەکەڤتینە کو مل ب ملێ بیاجیە . بنێرە (کەریم شەریف قەرەچەتانی، سایکۆلۆژیا (منداڵ و هەرزەکار)، کۆلێژی پەروەردەی بنەرەتی - زانکۆی سلێمانی ، 2009، ل89.

(1) عیسك ومیسك: ئێک ژ ئەوان چیرۆکێن فۆلکلوریێ کوردیە، ڤەکولەری وەکو نموونە هەلبژارت دا ئەوا مەرەم پێ بهێت دیارکرن، ئەو ژی زەحمەتیا بکارهینانا هندەك پەیڤێن کوردی نە.

لیستا ژێدەران:

1- ب زمانێ کوردی:

أ-پەرتووك:

1- ئیدریس عەبدولا ، زمان وشێواز ،هەولێر، 2020.

2- حەمە سەعید حەسەن، هزرو شێوازلە چیرۆکی کوردیدا، دەزگای چاپ وبلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، 2005.

3- حەمە کەریم هەورامی، ئەدەبی مندالانی کورد، بەرگی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر،2005.

4- خالدە قادر فەرەج، چیرۆکی مندالان لە ئەدەبی کوردیدا 1970-1990،هەولێر، 2013 .

5- رازاو رەشید صبري، چیرۆکی مندالان لە ئەدەبی کوردیدا 1991-2005، هەولێر،2010.

6- کەریم شەریف قەرەچەتانی، سایکۆلۆژیای گەشە (مندالّ و هەرزەکار) ، کۆلیژی پەروەردەی بنەرەتی/ سلێمانی، 2009.

7- محسن عارف صالح، چیرۆکا زارۆکان ل دەڤەرا بەهدینان، سپیریز، 2007.

8- محمد رحيم رمچان، مندال و چیرۆکی مندالان، چاپخانەي زانکۆی سەلاحەددین ، 1984.

9- نەوزاد عەلی ئەحمەد، مندالّ و ئەدەب، لێکوڵینەوە ، سلێمانی، 1998.

10- هێمداد حوسێن، ئەدەبی نویێ کوردی (لێکولینەوە و رەخنەی پراکتیکی) ، بەرگی یەکەم، ناوەندی ئاوێر، هەولێر، 2020.

ب-نامێن ئەکادیمی:

11- هێمن جاسم محمد، هونەری گێرانەوە لە چیرۆکی فۆلکلۆری کوردیدا(چیرۆکی مندالاّن بە نموونە)، نامەی ماستەر،زانکوی سەلاحەدین-هەولێر،2015.

ج- گۆڤار:

12- بەنگین إبراهيم حمی و هڤال سليم طيب، بهایێن پەروەردەیی د چیرۆکێن زارۆکانداکیلە ستوین وەك نموونە، گوڤارا زانكويا دهوك، پەربەندا:20، ژمارە:2(زانستێن مروڤایەتی و کومەلناسی) 2017.

13- جلال مصطفى، گوڤارا پەیڤ ، ژمارە ، 9، 1998.

14- زبەیدا سەید سالح،گوڤارا مەتین، ژمارە 117، دەزگای خانی رەوشەنبیری و راگەهاندنێ، چریا ئێکێ 2001.

ب- ژێدەرێن پراکتیکییێن ڤەکۆلینێ:

15- ئەمین ي ئوسمان، سیر و پیڤاز و گندور و ماش، چاپخانا خەبات-دهوك،1999 .

16- ئیسماعیل مستەفا، هەڤالینی یا کارڤینێ وکولێ، چاپخانا هاوار، دهوك، 2006.

17- حەجی جەعفەر، جارەکێ ژ جارا، هندك ژچێروکێن فولکلۆریێ زارۆکان ل دەڤەرا بادینان، ئینستیتیوتی کەلەپوری کورد ، 2007.

18- خالد دیرەشی، شەڤبێرێن زارۆکان، دەزگەهێ سپیریز ، 2006.

19- خالد صالح حسن، ژ کەلەپوریێ کوردی چیرۆك بو زاروکا، چاپخانا الحوادث، بەغدا،1985 .

20- عارف حیتو، شەمدین، ژ وەشانێن سێنتەرێ ساخلەمیا دەروونی ، چاپخانا هاوار-دهوك ،2006.

21- موئەید تەیب، پارزینکێ شعر و چیرۆکان، دەزگەهێ سپیریز، دهۆك، 2011.

22- مێڤان ملا سعيد، گەنجینەیا چیرۆکا ، پەرتوکخانا پیران ، 2020.

23- نیهاد سەعدوللە، چیرۆکا کوتریێ و قەلەرەشکێ، ریڤەبەریا گشتی یا پەرتوکخانا بەدرخانیا ل پاریێزگەها دهوکێ،2019.

2- ب زمانێ عەرەبی:

24- احمد نجيب، ادب الاطفال علم وفن، دار الفكر العربي، القاهرة، 1991.

25- امل حمدي دكاك، القصة في مجلات الأطفال ودورها في تنشئة الأطفال اجتماعيا، وزارة الپقافه-دمشق،2012.

26- امل خلف، قصص الأطفال وفن روايتها، عالم الكتب، القاهرة، 2013.
27- ثناء انس الوجود، قراءات نقدية في القصة القصيرة، دار قباء للطباعة والنشر والتوزيع، القاهرة، 2000.
28- جوليندا ابو نصر، تنمية القراءة لدى اطفال العرب، ت: كمال الهبلوي، ندوة كتب الأطفال، 1985.
29- حسن سيد شحاته، استراتيجية التعليم والتعلم الحديثة وصناعة العقل العربي، القاهرة، الدار المصرية اللبنانية، 2009.
30- صالح بلعيد، نظرية النظم، الطبعة الثالثة، دار هومة، الجزائر، 2009.
31- صباح حنا هرمز، سيكولوجية لغة الاطفال، دار الشئون الثقافية العامة، بغداد 1989.
32- عاطف عدلي فهمي، اليد عبدالقادر شريف، اتجاهات معلمات رياض الاطفال نحو استخدام القصص المصورة، مجلة الطفولة، العدد الثامن والعشرون، كلية التربية جامعة القاهرة ، 2018.
33- عبدالتواب يوسف، ادب الاطفال في الخليج العربي، مقالة، مجلة رسالة الخليج العربي، العدد 19، السنة السادسة، 2007.
34- عبدالكريم الإبراهيمي، المرجع في تعليم اللغة العربية، الطبعة الاولى، دار الهلال للنشر والتوزيع، الرياض- السعودية، 1989.
35- عزالدين اسماعيل، الادب وفنونه دراسة ونقد، دار الفكر العربي، عمان، 2013.
36- على محمد هادي الربيعي، الخيال في الفلسفة والادب والمسرح، الطبعة الاولى، دار صفاء، عمان، 2011.
37- علي عبدالواحد وافي، نشأة اللغة عند الانسان والطفل، دار الفكر العربي، القاهرة، 1947.
38- العيد جلولي، اللغة في الخطاب السردي الموجه للأطفال في الجزائر، جامعة ورقلة، مجلة الآداب واللغات، العدد الپالپ،2004.
39- كيمبرلي رينولدز، ادب الاطفال – مقدمة قصيرة جدا-، ت: ياسر حسن، الطبعة الاولى، مؤسسة هنداوي لتعليم والثقافة، القاهرة، 2014.
40- محمد الدويك، ظواهر لغة الطفل قبل دخول المدرسة، مجلة التربية العدد الثاني والسبعون، اللجنة الوطنية القطرية للتربية والثقافة، 1985.
41- محمد حسن بريغش، ادب الاطفال اهدافه وسماته، الطبعة الثالثة، مؤسسة الرسالة، بيروت، 1996.
42- محمد يوسف نجم، فن القصة، دار الثقافة، بيروت، 1955.
43- نضال حسين ابو صبحة، أثر قراءة القصة على تنمية بعض مهارات التعبير الكتابي، رسالة ماجستير، كلية التربية، الجامعة الاسلامية، غزة، 2010.
44- نورة بنت احمد بن معيض الغامدي، قصص الاطفال لدى يعقوب اسحاق، رسالة ماجستير كلية اللغة العربية، جامعة ام القرى،2011.
45- هدى محمود الناشف، رياض الاطفال، الطبعه الرابعة، دار الفكر العربي، القاهرة، 2005.
46- هندي محمد قناوي، الطفل وتنشئته وحاجته، مكتبة الانجلو، القاهرة، 1999.
47- يوسف قطامي، نمو الطفل المعرفي واللغوي، دار الاهليه، عمان، 2000.